

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mehmet Şemseddin Günaltay

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Hazırlayanlar

Melek Dosay Gökdoğan-Bihter Türkmenoğlu

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Mehmet Şemseddin Günaltay

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Hazırlayanlar

Melek Dosay Gökdoğan ♦ Bihter Türkmenoğlu

TÜRK TARİH KURUMU
ANKARA ♦ 2023

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI VI. DİZİ - SAYI 9¹
Sertifika No: 43191

Orta Çağ İslâm Dünyasında Bilim Tarihi Makaleleri
Essays on History of Science in the Islamic World in the Middle Ages

Mehmet Şemseddin Günaltay

Hazırlayanlar

Melek Dosay Gökdoğan ♦ Bihter Türkmenoğlu

2. Baskı: Ankara 2023. (2000 adet)

ISBN 978-975-17-4504-0

Kapak Tasarımı

Emine Çakır

Türk Tarih Kurumu

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı

Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti.

İvoksan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 1358. Sokak No:31 Ostim/ANKARA

Tel: +90 (0312) 395 99 94-95 ♦ email: sariyildizofset@hotmail.com

Sertifika No: 46685

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

1. Baskı: 2020.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	VII
İKİNCİ BASKIYA ÖN SÖZ.....	VIII
GÜNALTAI HAKKINDA.....	IX
İSLÂM'DA FEN VE FELSEFE.....	1
Gazâli	1
İslâm'da Fen ve Felsefe I	6
İslâm'da Fen ve Felsefe II	10
İbn Cezle	15
FENNİYÂT	19
Fennin Sâha-ı İttılâi	19
BEŞİNCİ ASR-I HİCRÎDE MISIR.....	23
İbn Yunus	23
İbn Rıdvân.....	24
Ali bin Süleymân.....	30
Emir Mahmudi ed-Devle Ebû'l Vefa Mübeşşir bin Fâtik	31
Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el Mevsîlî	32
MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN KÜTÜPHÂNELER	33
MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN RASATHÂNELER	41
İslâm'da İlm-i Heyet ve Rasathâneler	42
Rasathâneler	44
MÜESSESÂT-I FENNİYYEDEN HASTAHÂNELER	51
Bağdât Bîmâristânları	51
Meyyâfârikîn Bîmârhânesi.....	54
İran Taraflarında Tesis Edilen Bîmâristânlar	54
Suriye'de Müesses Bîmâristânlar.....	54
Şâm.....	55
SONUÇ.....	57
SÖZLÜK.....	59
KAYNAKLAR	71
DİZİN	73
EKLER	77

ÖN SÖZ

Mehmet Şemseddin Günaltay'ın *Sebilürreşâd* dergisinde yayınlanan bilim tarihi makalelerinin Türk bilim tarihi açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Orta Çağ İslâm bilimiyle ilgili olan bu makalelerin sayısı dokuzdur ve bunların önemi, İslâm'ın terakkiye mani olmadığını kanıtlamak maksadıyla kaleme alınmış olmalarıdır. Bilindiği gibi Fransız tarihçi ve düşünürü Ernst Renan, 1883 yılında Sorbonne'da verdiği "İslâm ve Bilim" başlıklı konferansında İslâm dininin terakkiye mani olduğunu ileri sürmüştü. Bu konferanstan sonra İslâm ülkelerinde uyanan tepki ve bu konferansa yönelik reddiyeler bağlamında değerlendirilebilecek pek çok çalışma yapılmış ve yazılmıştır.¹ Bu ortamda ortaya çıkan İslâmcılık akımına göre İslâmiyet, bilime ve yeniliklere açık bir dindir; Batı'nın Müslümanlara üstünlüğünün sebebi İslâm'ın terakkiye mani olması değildir. Bunun başka sebepleri vardır. Kurtuluş için Batı'nın bilim ve tekniği alınmalı, fakat kültürü taklit edilmemelidir. Bu akım ülkemizde II. Abdülhamit tarafından desteklenmiş, özellikle 1908'den sonra daha da gelişmiştir. Şu halde Mehmet Şemseddin Günaltay'ın burada transliterasyonu verilen makalelerini de İslâmcılık akımı içinde değerlendirmekte beis görmemekteyiz. Makalelerin yayın tarihleri, konuları ve üslubu da bunu desteklemektedir.

Günaltay'ın Türk İslâm bilim tarihi literatüründeki yerini gösteren bu metinlerini Latin harflerine aktardığımız şekilde veriyoruz. Sadeleştirme yapmadığımız için, bugün aşına olmadığımız sözcüklerin anlamlarını "Sözlük" başlığı altında alfabetik olarak arkaya ekledik.

Türk Tarih Kurumunun yirmi yıl başkanlığını sürdürmüş olan Mehmet Şemseddin Günaltay'ın bu makalelerini yayınlama kararı alan Türk Tarih Kurumu yetkililerine bu vefakâr icraatı hasebiyle teşekkürü borç biliriz.

Melek Dosay Gökdoğan
Ocak 2020

Renan'ın konferansıyla ilgili yazılan savunma ve reddiyeler hakkında detaylı bilgi için bk Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 1/S. 2, 1996-2, s. 1-94.

İKİNCİ BASKIYA ÖN SÖZ

Türk düşünce ve siyaset hayatının önemli simalarından Şemseddin Günaltay'ın *Sebilürreşâd* ve *Sırat-ı Müstakim* dergilerinde yayınladığı, bilim tarihi makalelerinin Latin alfabesine aktarılmış metinleri ve bunlara dayanarak onun Türk bilim tarihçiliğine yaklaşımı ve katkısını inceleyen bu kitabın Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmış birinci baskısı tükendiğinden, elinizdeki bu ikinci baskısının yayınlanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kitabın bu baskısının, eklenen bir sayfalık sonuç bölümü dışında birinci baskısından farkı bulunmamaktadır.

2021 yılında çıkan birinci baskısının kısa sürede tükenmiş olması, okuyucunun Şemseddin Günaltay'a ilgisinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Sekizinci başbakanımız ve Türk Tarih Kurumunun yirmi yıl başkanlığını yürütmüş olan Şemseddin Günaltay'a yönelik bu ilgi memnuniyet vericidir.

Melek Dosay Gökdoğan-Bihter Türkmenoğlu

Temmuz 2023

GÜNALTAY HAKKINDA

Mehmet Şemseddin Günaltay, 1883 yılında Erzincan'a bağlı İliç ilçesinin Urik köyünde doğmuştur. İlk tahsilini doğduğu köyde almış ve ardından, Üsküdar'da Ravza-i Terakki'de Vefa İdadisi'nde eğitim görerek Dârü'l-Muallimin-i Aliye'nin (Yüksek Muallim Mektebi) fen kolundan mezun olmuş ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Lozan Üniversitesi'ne gönderilerek, burada Doğa Bilimleri bölümünü bitirmiştir. Yurda döndükten sonra Midilli İdadisi'nde ve Gelenbevi İdadisi'nde müdürlük yapmış, Midilli'de bulunduğu sıralarda *Sebilürreşad* ekibine yazar olarak katılmıştır. 1913 yılında *İslâm Mecmuası*'nın çıkmasıyla İslâmcı-Türkçü diye adlandırılan ekip içindeki yerini almıştır. 1914 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde ve Süleymaniye Medresesi'nde medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslâm kavimleri tarihi ve İslâm felsefesi dersleri vermiş ve 1923 yılında Darülfünun İlahiyat Fakültesi dekanlığına getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine şahit olan Günaltay, ilmi faaliyetlerinin yanı sıra siyasetle de ilgilenmiş, Millî Mücadele yıllarında Anadolu'daki hareketi destekleyerek 25 Kasım 1915'te İttihat ve Terakki Fırka'sından Ertuğrul (Bilecik) Mebusu seçilmesiyle siyasi hayatı başlamış, 1920 yılında Mebuslar Meclisi fesih oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür. 1918 yılında kurulan Teceddüt Fırkası'nın kurucuları arasına katılmış, 1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Cumhuriyet Halk Fırkası Sivas Mebusu olarak dâhil olmuş ve 1925 yılında İstanbul'da Belediye Encümeni Üyeliğine seçilmiştir. 1938-1954 yılları arasında yedi dönem Sivas, bir dönem de Erzincan Milletvekilliği ile mecliste yer almaya devam etmiştir. Hasan Saka Hükümeti'nin 1949 yılındaki istifası üzerine 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti döneminin son başbakanlığını yapmıştır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin oyların ço-

ğunluğunu almasıyla başbakanlığı son bulmuş ve Erzincan milletvekili olarak meclise devam etmiştir. 1954 seçimlerinde milletvekili seçilememiş, daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nde yöneticilik görevinin yanı sıra 1961 yılında İstanbul senatörü olmuştur. 19 Ekim 1961 tarihinde vefat etmiştir. Pek çok akademik ve idari görevde bulunan Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu üyeliği ve başkanlığı bilim ve kültür dünyamız açısından önemlidir.

23 Nisan 1930 tarihinde Ankara'da Türk Ocakları binasında toplanan altıncı "Türk Ocakları Kurultayı", Türk Tarih Kurumunun kuruluşunun başlangıcını oluşturur. Atatürk'ün isteğiyle kurultayın Aksaray delegesi ve Ankara Müzik Öğretmen Okulu tarih öğretmeni Afet İnan, Atatürk'ün de bulunduğu 28 Nisan Pazartesi günü Kurultay toplantısında söz almış ve Türk tarihinin geçmişini ve Türk ulusunun kurmuş olduğu büyük uygarlığı konu alan bir konuşma yaparak kırk imzalı bir önerge vermiştir. Bu önergede; *"Türk tarih ve medeniyetini ilmi surette tetkik etmek için hususi ve daimi bir heyetin teşkiline karar verilmesini ve bu heyetin azasını seçmek salahiyyetinin Merkez Heyeti'ne bırakılmasını teklif ederiz"* deniliyordu. Afet İnan'ın konuşmasından sonra Türk Ocakları Yasası'na şöyle bir madde eklendi: *"Merkez Heyeti Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir surette tetkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih Heyeti teşkil eder."*² Bu karar çerçevesinde 16 üyeden oluşan bir "Türk Tarihi Tetkik Heyeti" teşkil edilmiş, heyet ilk toplantısını 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış, yönetim kurulu ve diğer üyeleri seçilmiştir. Böylece Türk Tarih Kurumunun temeli atılmış oluyordu, fakat 29 Mart 1931 tarihinde Türk Ocakları'nın VII. Kurultayı'nda bu heyetin kapatılma kararı alınınca, bu defa 12 Nisan 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adı ile yeniden teşkilatlanmaya gidilmiş ve 1930'daki ilkeler temel alınarak Cemiyet faaliyetlerine devam etmiştir. Kurumun adı 1935 yılında "Türk Tarihi Araştırma Kurumu" olarak değiştirilmiş, daha sonra ise "Türk Tarih Kurumu"na çevrilmiştir.

² Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 3-4.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türk Tarih Kurumunun kurulduktan sonraki ilk işi liseler için bir tarih kitabı hazırlamak oldu. Kurumun bu kitabı yazmakla görevli üyeleri arasında Günaltay da bulunuyordu. Liseler için yazılacak olan tarih kitabının İslâm Tarihi bölümüne Mustafa Kemal çok önem vermiş, nitekim bu bölümün önemli bir kısmını da kendisi yazmıştı. İlk önce Zakir Kadirî'ye yazdırılan bu bölümü beğenmemiş, bunun Şemseddin Günaltay tarafından yazılmasını istemişti. Kurum başkanı Tevfik Bey'e Yalova'dan yazdığı mektupta İslâm Tarihi notlarının bir uzmanın kaleminden çıkmışa benzemediğini belirtiyor ve şöyle diyor: *"Her işin esas hedefine kısa ve kestirme yolundan varmak şayanı arzu olmakla beraber yolun makul ve mantıki ve bilhassa ilmi olması şarttır"*. Gazi Mustafa Kemal bu notların tetkikten geçirilmesi gerektiğini belirterek, *"Emevi Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemseddin Beyefendi tarafından hazırlanır. Benim de vaktim olursa ben de meşgul olurum"* demiştir. Atatürk'ün 23 Ağustos 1931'de yazdığı mektup ise şöyle başlıyor: *"Şemseddin Bey'in hazırladığı notlarından okuduğum kısımlarını fevkalade enteresan ve kıymetli buldum. Bunlardan mülhem olarak yeniden size verdiğim notlara ufak bir ilâve yaptım"*³. Bu eser kısa süre içinde tamamlanarak Milli Eğitim Bakanlığı'nca bastırılmıştır. Bunu, ortaokul ve ilkokullar için hazırlanan tarih kitapları izlemiştir.

Atatürk, yeni tarih görüşünün ve tarih öğretiminde tutulacak yolun öğretmenlere anlatılması için Tarih Öğretmenleri Kursu adı altında bir kurs düzenlemiş ve kursa daha sonra "Birinci Türk Tarih Kongresi" adı verilmiştir. 2-11 Temmuz 1932'de toplanan kongreye Günaltay "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii"⁴ adlı tebliğ ile katılmıştır. Bildiride uzun devirler dünyanın en yüksek medeniyeti olan, Batı medeniyetinin temelinde yer alan İslâm medeniyetini kuranlar ve yükseltenlerin Araplar ve İranlılar olduğu iddiasını tartışmıştır. Bu anlamda Türklerin mevkiini belirlemeyi milli borç olarak görmüştür. Türk zekâ ve irfanında İslâm medeniyetinin ne derece önemli olduğunu araştırmıştır. Ve bu mevzu ile Leon Kahan'un *"Eğer Türklerin himmeti olmasaydı, İslâm medeniyeti o kadar ıtıla etmez, o derece vasi"*

Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 8-9.

⁴ *1. Türk Tarih Kongresi, Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Maarif Vekâleti ve Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir; 1937, s. 289-306.

iklimlere dağılmazdı"⁵ cümlesinin ne kadar doğru bir sav olduğu üzerinde durmuş ve bu savı örneklendirmiştir.

I. Türk Tarih Kongresinden sonra, Türk tarihiyle ilgili araştırma ve belgelerin verdiği sonuçları Türk bilim çevrelerinin yanı sıra dünyaya da duyurmak maksadıyla II. Türk Tarih Kongresi yapılmıştır. Güntay bu kongreye ise "İslâm Dünyası'nın İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?"⁶ başlıklı tebliği ile katılmıştır. Bu bildiride, dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslâm Dünyasının doğusunda büyük bir ivme kazanan ilim hareketinin sonraki asırlarda duraklaması ve Doğunun yavaş yavaş ağırlığı artan bir cehalet kâbusuyla örtülmesi keyfiyetini Selçuk istilâsının bir sonucu olarak görmenin ve göstermenin ne denli yanlış olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

17 Aralık 1941 tarihinde sağlık problemlerinden dolayı kurum başkanı Hasan Cemil Çamlıbel istifasını sunmuş ve bu istifa kabul edilerek yerine Şemseddin Güntay getirilmiştir. Güntay'ın Türk Tarih Kurumu başkanı olmasından sonra III. Türk Tarih Kongresi 15 Kasım 1943 tarihinde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde toplanmıştır. Güntay bu kongreye açış nutku ile katılmıştır. Ayrıca bu kongrede Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarını gösteren bir sergi de düzenlenmiştir.

Bu kongreden sonra ilmi çalışmalar hızla devam etmiş ve bu çalışmaları toplu bir şekilde ilim âlemine ve aydınlarla tanıtmak için 10-14 Kasım 1948 tarihinde Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde IV. Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Bu kongreye Söylev ve Kapanış Nutku ile katılan Güntay, bu söylev ve nutuklarda milli onur, milli hareket gibi kavramlar üzerinde durmuş ve gençliğin ülkeye bağlılığında, Türklüğe inanışında bilginlere büyük görevler düştüğünden söz etmiştir. Güntay, 12-17 Nisan 1956'da düzenlenen V. Türk Tarih Kongresine ise söylev ile katılmıştır. Kuruluş safhasında üye olarak bulunduğu ve daha sonraki dönemlerde başkanlığını yaptığı

Güntay, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, Maarif Vekâleti, Türk Tarih Cemiyeti, Ankara 1932, s. 289.

⁶ Şemseddin Güntay, "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?", *Belleten*, C II/S. 5-6, s. 73-88.

kurumun VI. Türk Tarih Kongresine beklenmedik ölümü nedeniyle katılamamıştır.

Temel bilimler eğitimi almış olmasına karşın, alanında söz sahibi bir tarihçi olarak Günaltay'ın burada yayınlanan bilim tarihi makalelerinin yer aldığı *Sebilürreşâd* dergisi yayın hayatına *Sırat-ı Müstakim* ismiyle başlamış, 182 sayı bu isimle çıktıktan sonra *Sebilürreşâd* adıyla yayın hayatına devam etmiştir. Döneminin önemli yayın organı olan bu dergi, 27 Ağustos 1908 - 5 Mart 1925 yılları arasında 182 sayısı *Sırat-ı Müstakim*, sonraki 459 sayısı ise *Sebilürreşâd* adıyla olmak üzere 641 sayı yayınlanmıştır. Siyasi sebeplerle kapatılan dergi 23 yıl süren mecburi bir aradan sonra 1948-1966 yılları arasında yine *Sebilürreşâd* adıyla 362 sayı daha çıkmıştır.

Dergide daha çok İslâm dininin müdafaası yapılmış ve dergi bir İslâm davası olarak görülmüştür. Bugün, ilim hazinesi ya da yakın tarihimizin canlı şahidi olarak tanımlanan dergide ayrıca tefsir ve hadise dair önemli konular, toplumsal ve felsefi meseleler, tarih ve edebiyata dair bahisler, ilim ve düşünce hayatına dair görüşlere de yer verilmiştir.

İslâm Dünyası'nın bilim ve felsefesine dair tafsilatlı araştırmalar yapan Günaltay, bu dergide bir dizi bilim tarihi makalesi yayınlamıştır. Bunlar, şu başlıkları taşımaktadır: "Gazalî", "İslâm'da Fen ve Felsefe", "İbn Cezle", "Fenniyât (Fennin Sâha-ı İttılâi)", "İslâm'da Fen ve Felsefe", "Beşinci Asr-ı Hicride Mısır (İbn Rıdvân, Ali bin Süleymân, Emir Mahmudi ed-Devle Ebû'l-Vefa Mübeşşir bin Fâtık, Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el Mevsîlî)", "Müessesât-ı İlmiyyeden Kütüphâneler", "Rasathâneler (İslâm'da İlmi Heyet ve Rasathâneler, Rasathâneler)", "Müessesât-ı Fenniyyeden Hastahâneler (Bağdât Bîmâristânları, Meyyâfârikîn Bîmârhânesi, İran Taraflarında Tesis Edilen Bîmâristânlar, Suriye'de Müesses Bîmâristânlar, Şâm)."

Eserlerinin çoğunda dile getirmiş olduğu İslâm dininin ilmi gelişmeye bir engel teşkil etmediği yönündeki tezini bu makalelerinde de vurgulamıştır. Geçmiş yüzyılların İslâm Dünyası'ndaki ilmi zenginliği sürekli yinelemiş ve bugün bizden ileri olan Avrupa medeniyetlerinin o devirlerde bizden beslendiğini ifade etmekten çekinmemiştir.

Günaltay'ın bu yazılarından ve Türk Tarih Kongrelerinde sunmuş olduğu tebliğlerden, onun tarih araştırmaları literatürüne Türk-İslâm bilim tarihi yazınına da eklemiş olduğu anlaşılmaktadır. Türk bilim tarihi yazıcılığındaki yerinin, araştırmacı olmaktan çok savunmacı bir nitelikte olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Kendisi profesyonel bir bilim tarihçisi olmadığından, bu konuda ikincil kaynakları kullanmış ve Atatürk'ün Türk Tarih Tezi çerçevesinde Batılı yazarlar tarafından yazılmamış Türk tarihini incelerken, bir taraftan da Müslümanların medeniyete katkılarını göstermeye çalışan bu makalelerini yayınlamıştır.

İSLÂM'DA FEN VE FELSEFE

Gazâlî⁷

Gazâlî gibi fitratının efrâdını çoğaltmakta pek az semâhati görülen dâhîlerin ruhunu anlamak, anlayabilmek için bunların sergüzeşt-i hayatlarını yakından tetebbu ve tetkik etmek icâp eder. Büyük adamları dâima ilcâât-ı muhitiye yetiştirmiştir. Tarih bu bâbda bize müteaddit misâller gösterebilir. Kim bilir ne kadar zengin dimâğlar, ne kadar cevval zekâlar feyizsiz bir sâhada yetişmek, akim bir muhite düşmek bedbahtlığına, mahkûm oldukları için beyhûde yere sönüp gitmişler, irfân-ı beşeriyyete hiçbir şey ilavesine muvaffak olamadan ufûl etmişlerdir.

Hârika-nümâ olan zekâları daha âvân-ı unfovân iken takdîr etmek, veche-i istikâmetlerini feyyâz sâhalara tevcîh ederek inkişâflarına zemin-i müsâit hazırlamak hem ebeveynin hem de erbâb-ı terbiyenin en mühim vezâifini teşkil eder.

Fakat bu vazîfeyi cidden takdîr ederek hüsn-i tatbîkine muvaffak olan peder ve mürebbiler maatteessüf pek nâdirdir.

Gazâlî'nin pederi işte bu nâdir adamlardan idi. Oğlundaki dehâ ve istidâdı bi-hakkın takdîr edebilmişti. Onun büyük bir âlim, meşhûr bir dâhi olacağını anlamış ve kendisi vüsatlı bir maîşete mâlik olmadığı kedd-i yeminiyle geçinir, bir sanatkâr bulunduğu halde bütün mesâisini evlâdının talim ve terbiyesine hasr eylemişti. Ne çare ki arzusunun hüsn-i ifâsına zaman müsâade vermedi. Gazâlî henüz mukaddemât-ı ulûmun tahsili ile meşgul iken bu hamiyetli peder pister-mevte uzandı. Artık cihân-ı fâniye veda, şehakât-i vâpesinini vermeye mahkûm bulunduğunu anladığı zaman bütün tatlı ümitlerinin mahv ve na-bedit olduğunu his eyledi. Evlâdını istediği gibi okutamayacak ve bu nâdire-i fitratta zekâ-yı hârika-nümâsının âsâr ve tecelliyâtını gösteremeyecekti. Bu müthiş hatıralar pederinin ruhunu lerzedâr ediyordu. Son bir ümidi kalmıştı. Ona mürâcaata karar verdi.

Erbâb-ı zühd ve ittikâdan pek ziyâde seviştiği bir arkadaşı vardı. Son günlerinde bu zâtı ser-bâlinine celb ederek bütün arzularını, birer birer ona anlattı. Ve evlâdını bir vedâ olarak kendisine bıraktığını söyledi. Son vâsiyeti, evlâdının talim ve terbiyesine ihtimâm edilmesi arzûsundan ibâretti.

Bu müşfik pederin bıraktığı servet hiç mesâbesinde olduğu gibi evlâdının terbiyesini havâle ettiği zât da feleğin lütfuna mazhar olmak bahtiyârlığından mahrûm kalmış felâket-zedelerden bulunduğundan hükm-i vâsiyeti bil fiil icrâya muvaffak olamadı. Keyfiyeti Gazâli ve biraderine açtı. Muvâfakatlarını istihsâl ederek her ikisini de Ahmet bin Muhammed el Râzkânî'nin zîr-i idâresinde bulunan bir medreseye kayıttı.

Râzkânî meşâhir-i fukahâdan bulunduğu cihetle Gazâli fıkıh ve usûl-i fikhın gavâmızât-ı âliyyesini bu zâtan taallüm eylemiştir.

Fakat Gazâli bir dâhî idi. Zekâ-yı ateşini yalnız fıkıhla iktifâ edemiyordu. Her şeyi bilmek, her şeyin hakikatine, kühn ve mâhiyetine kesb-i vukûf etmek arzusu dimâğını muttasıl kemiriyor, izâc ediyordu.

Gazâli'nin Cürcan'a ihtiyâr-i hicretle İmâm Ebû Nasr el-İsmâîlî'nin halka-i tedrisine mülâzemeti bu arzu sâikasıyla vukua gelmiştir. Büyük dimâğlar felâketten bile bir hisse-i intibâh alırlar. Gazâli Cürcan'da tahsilde iken muallimin takrîrlerini bir defteri mahsûsa kayd ve zapt etmeyi itiyâd edinmişti. Fakat Cürcan'dan, Tus'a avdet ederken yolda hırsızlar tarafından tevkîf olunarak üzerinde bulunan eşya ile beraber kitap ve defterler de gasp ve zapt olundu. Kitap ve defterlerinin bu suretle zayî Gazâli'nin aklını başından aldı. Senelerce imtidâd eden sinîn-i mesâisinin semarât-ı muktetafesinin bir anda zayie uğramasına mümkün değil râzı olamıyordu. Eşkîyâ reisine mürâcaat ederek yalnız kitap ve defterlerinin iâdesini istirhâm eyledi.

Senelerce çektiği meşâkk-ı tahsilinin mükâfâtı bu kitaplarda bulunduğu cihetle indinde hayatı kadar azîz ve kıymettâr olan kendilerinin hiçbir işine yaramayan bu kâğıt tomarlarının iâdesine müsâade etmesini ricâ etti. Herif kitaplarını Gazâli'ye iâde etti. Fakat aynı zamanda ona bir de ders vererek dedi ki: "İlim sûtûrda değil sudûrda ol-

malıdır. Kitapların elinden alındığı vakit benim derekeme incek isen senin fazl-i kemâlinin ne kıymet ve ehemmiyeti kalır”... Bu ders çok ağırdı ve bundan sonradır ki Gazâli her okuduğu şeyi evvelâ dimâğına nakş ve baduhu bir mahalle kayd etmeyi itiyâd edinmiştir.

Hazret-i İmâm bu şakiye olan minnettarlığını yâd ederek: Evvelce tahrîr ve talim etmiş olduğum şeyleri şimdi o kadar hıfz etmişimdir ki; bil-farz sâriklar bugün bütün kitaplarımı aşırımı olsalar bile ilmimden yine hiçbir şey zâyî etmiş olmam. Sözlerini dâimâ tekrar edermiş. Gazâli devre-i tahsilde iken iktisâb-ı fazilete ne kadar bir aşk ve gayretle çalışmış olduğunu *El-Münkız Mine'd – Dalâl* nâmındaki eserden ber vech-i âtî tasvir ederek diyor ki:

Unfuvân-ı şebâbetimden beri hakkı bâtıldan ayırmak için bahr-i bî-kerân-ı mesainin en derin yerlerine kemal-i cesaretle dalmaya çalıştım.

Hayret-i bahş bir cüretle her varteye atılmadan çekinmedim. Her fırkanın akâidini, her tâifenin esrâr-ı mezhebiyyesini tefahhus eyledim. Ehl-i bâtı'nın serâirine, Ehl-i zahîrin hâlâtına, feylesofların mesleklerine, mütekellimînin gavr ı kelâmına, kesb-ı ıtlâa gayret ettim. Erbâb-ı tasavvufun esrârını, ashâb-ı zühdün tarz-ı takvasını, zındıkların sûret-i muhakemelerini yegân yegân tetkik ettim.

Hiss-i tecessüs çocukluktan beri bende mevcût idi. Belki bu hâl müktezâ-i cibillet ve fitratımdır.

Maamâfih ben bu halden memnûnum. Hüda-yı lem-yezede hamd olsun ki bu sayede imân ve itikâdim da bir rûsûh-ı yakînî hâsıl oldu. Nakisa-i taklitten kurtuldum ve İslâmiyet'in ulviyetini takdîr ettim.

Ebeveyn ve üstâdlarımdan gördüğüm, o yolda talim edildiğim için değil, kanâat-i ilmiyye ve vicdaniyyem bulunduğu için İslâmiyet'in ulviyet ve fezâilini takdis ve tebcil ediyorum.

Hazret-i İmâm'ın şu mütâlaası cidden şâyân-ı dikkat ve mülâhazadır. İslâmiyet'in azametini, beşeriyeti, bir gâye-i saâdete sevk ettiğini anlamak, takdîr edebilmek için mesâlik-i felsefiyenin, üdebâ-yı mevcûdenin, mezâhib-i muhtelifenin tedkik ve tenkidi icâp eder.

Fennin gavâmızına vukûf peydâ eden ve aynı zamanda İslâmiyet'in sâfiyet-i asliyyesini bilen, hakâyık-ı diniyyemize bi-hakkın muttali olan hiçbir sâhib-i fikir ve nazar bulunamaz ki Gazâli'nin şu itirâfâtını tasdiğe mecbûr olmasın! Hakâyık-ı İslâmiye'den büsbütün bigâne kalarak yarım yanlış bellenilen mukademât-ı fenniyye ve felsefeye mağrûren İslâmiyet'e tarize kalkışanlar, bu hareketleriyle her husûsta cehâletlerini ilân ve itirâf ediyorlar demektir. Din-i Ahmedi'nin mezâyâ-yı âliyyesini takdîr edebilmek için yalnız ulûm-ı diniyyede ihtisâs kifâyet etmez. Hazret-i Gazâli gibi fûnûn ve felsefenin her şubesini edyân ve mezâhib-i mevcûdenin kâffesini ayrı ayrı tetkik etmiş olmak icâp eder.

Hakâyık-ı İslâmiye'ye bi-hakkın vakıf olmak şartıyla fen ve felsefe ne kadar tamik edilirse İslâmiyet'in hakikati hakkındaki akide de o derece rusûh-pezir olur.

Bazı sebûk- mağzânın nâ- lâyük tarizleri cehâletlerini ilândan başka bir şey değildir.

Rivâyât-ı muharrefe ile dimâğları meşbû olan ve mukaddemât-ı fenniyye ve felsefiyyeden bile bî-nasîp bulunan bî-çârelerin fen ve felsefeye karşı gösterdikleri hücûmları da mazur görmeli ve hallerine acınmalıdır.

Çünkü İslâmiyet'i muhâfaza zumuyla gösterdikleri bu taşkınlıklarla birçok gençlerin akide-i asliyelerinin sarsılmasına sebebiyet veriyorlar. Gûyâ ulûm ve fûnûn zaaf-ı itikâdî müstelzim oluyormuş. Ne yanlış fikir! Ne hatâ-ı âlûd iddiâ...

Asâr-ı mütekaddime de yetişen ve din-i mübîne ifâ ettikleri hidemâtlâ nâmlarını ilelebet tarih-i dinde hürmetle yâd ettiren eimme, müctehidîn ve ekâbiri mütefekkirîn ilim ve fen tahsîlinin dinde rûsûhu takviye edeceğini musırın beyân ettikleri ve herkesi tahsil-i kemâlâta sevk etmek husûsunda büyük büyük himmet ve gayret gösterdikleri halde bir takım acezenin muhâlif cereyânlar tevlidinde sâî olmalarına cehl ve aczden başka bir sâik olmasa gerektir.

Hazret-i Gazâli diyor ki: heyet ve ilm-i teşrîh gibi fenleri bilmeyen kimse azamet-i ilâhiyeyi hakkıyla takdîr edemez. Maârifetullah'ta noksan kalır.

Hâlbuki fûnûn-ı riyâziyye ve hikemîyye öğrenilmedikçe hey'et anlaşılamaz. Ulûm-ı tabîiye görülmedikçe fizyoloji, biyoloji ve teşrih fenlerinin gavâmızına vukûf peydâ edilemez.

 u halde f n n-ı mevc dede ne kadar vâsi bir malûmât iktisâb edilirse  l -yı rabb niye ve azamet-i ceberr tiye hakkında da o kadar met n ve esâslı bir fikir edinilmiş, b b-ı ma rifetullah'ta o nispette ileri gidilmiş olur.

İslâm'da Fen ve Felsefe I⁸

Şarkın âgûş-ı pür ismetinde kemâl olmuş nice zengin dimâğlar nevvâr zekâlar vardır ki ahlâfının kadir-nâşinaslıkları yüzünden isimleri unutulmuş, eserleri küşe-i nisyana atılmış, mesâilerinden ilim ve fenne olan hidemat-ı ber- güzidelerinden haberdar olmak şöyle dursun âlem-i İslâm'da bu gibi eâzımın gelip geçtiklerine bile ihtimal verilemeyecek derecelerde gaflet gösterilmiştir.

Maattessüf bu sehâbe-i gaflet el-ân pişgah-ı tetkikimizde bir süt-re-i kesife halinde pâydârdır.

Garpta yetişen ve ulûm fûnûna az çok bir hizmeti sebk eden zevât nâmına yer yer rekz olunan âbideler, neşr olunan kitaplar nazar-ı itibare alınırrsa lakaydimizin derecesi belki takdîr olunabilir.

Bugünkü iflâs-ı ilmi ve ictimâimizin esbâbı taharri olurken tamik-i nazar edilirse, arûk-ı hayatımızı âtil bırakmış olan lakaydidinin bu hususta pek mühim bir müessir olduğuna hükm etmemek kâbil olamaz. Erbâb-ı kemâlin mezâyâ-yı âliyyesini takdîr ve lâıyk oldukları derecede tebci edebilmek için kemâlât-ı ilmiyyeden az çok nasibedâr olmak icâp eder.

Bir Arap edibinin dediği gibi cıbâh-ı ilim ve marifet-i -maddeten fenayâb olsalar bile- hakikatte bir hayat-ı câvidâniyye mazhardırlar. Fakat bu hayat-ı ebediyyeyi tecelli ettirecek onların ahlâfıdır. Şark senelerden beri galiz bir kâbus-ı cehâlet ve zillet altında uyuşa uyuşa o derece bihûş o kadar âtil bir hale gelmiştir ki; bugünkü Şarklıların bir vakitler asırlarca cihâna huzemât-ı irfân ve medeniyet neşr etmiş olan eâzımın ensâli olduklarına bi-hakkın iştibâh olunabilir. Meskenet o dereceyi bulmuştur ki bir Şarklının kudret-i irâdiyye ve fikrîyyeye mâlik olup olmadığına bile insanın tereddüt edeceği geliyor. İslâm'ın ikâd ettikleri meşale-i irfân ahlâf için bir mısbah-ı rehnüma olursa şâhrâha-i terakkide yeniden yeniye pek çok şeyler daha keşf olunabilir.

Bir mütefennin veya bir kâşif hiçbir zaman kendisinden evvel geçen ulemânın âsârından istiğnâ gösteremez.

Ensâl-i evveliyeden ilim ve fenne hizmet eden eâzımın kitap-

⁸ *Sebilürreşâd*, 6 Haziran 1912.

larından, mesâilerinden istifâde sayesinde ki günden güne birçok şeyler keşf olunuyor, iklim-i fennin menâtık-ı mechulesine kadar isâl-i fikir edilerek birçok hakikatlerin izâhına muvaffakiyet hâsıl oluyor.

Bir keşf veya bir ihtira -ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun- binlerce zevâtın muhassala-ı zekâları eseri olduğundan şüphe etmemelidir. Kâşif veya muhteriin muvaffakiyeti, o zekâların âsârını terkib ve telif ederek muhassalayı tayin etmekten başka bir şey değildir.

Müslümanlar birkaç asırdan beri derin bir gaflet uykusuna dalarak eslâfın mesai-yi ilmiyye ve fenniyyelerini tetkik ve tevsiden istiğnâ göstermeleri neticesindedir ki bugünkü girdab-ı sefâlete sukût etmişlerdir. Maârif-i Şarkîye'nin hakiki varisleri biz olduğumuz halde bu hakka malik olmak liyâkatını gösteremediğimizden mütebahhirrin-i eslâfın semere-i mesâilerini Garplılara kaptırdık. Ve bunun netice-i müessifesi olarak cihân-ı İslâm baştanbaşa bir feyfayı cehl ve sefâlet halini aldı.

Biz bu derin uykuda iken Avrupalılar Şarkın en izbe köşelerine kadar nüfuz ederek buldukları kıymetdâr kitapları yığın yığın memleketlerine nakl ve mündericâtlarından bi-hakkın istifâde ederek emin ve metin hatvelerle şâhrah-ı terakkide ilerlediler. Bugün bizi vâlih ve hayran bırakan âsâr-ı medeniyenin temel taşları işte bu suretle atılmış oldu.

Âlem-i İslâm'da pek çok dâhiler yetişmiş olduğu halde -mahdud birkaç zât müstesnâ olmak üzere- istihâr eden zevât pek azdır. Hâlbuki o marûf simâlar derecesinde deha-yi felsefi ve iktidâr-ı ilmiyye mâlik pek çok eâzım gelip geçmiştir.

Bunların birçoğu telif-i âsârdan ziyâde neşr-i ulûma hasr-ı vücud etmiş olduklarından sît-i faziletleri -ara yerde geçen devr-i fetret- sebebiyle âhlâfa kadar intikâl edememiştir.

On birinci asr-ı milâdide ber-hayat olan Ebû el Hasan Sâid bin Hibetullah bin el Hüseyin âhlâfın kadir-naşinâslığı, daha doğrusu ilim ve irfâna rağbetsizliği yüzünden lâyük olduğu derece-i istihara nâil olmayan bu nâdir zekâlardandır.

Müşârünileyh Irak'ın en meşhûr etibbâsından idi. Müddet-i

hayatının kısm-ı küllisini tettebbuât-ı felsefiyeye hasr eylemişti. Zamanının en büyük mütefekkirlerinden maduddur. Kütüb-i felsefiye mütalaasından o kadar zevkiyâb almış ki bazen saatlerce bila-aram tettebbuâta dalar. Geceleri tâ-be-sabah kadar tefekkürat-ı amîka içinde pûyân olurmuş.

On birinci asr-ı milâdinin nısf-ı âhîrinde hükümrân olan iki halife, Muktedî bi Emrillah ile Mustazhir Billah müşârünileyhe karşı fevkalade bir hürmet-perverde ederlermiş.

Bu iki hükümdarın devre-i saltanatlarına ait olan şaşaa-i ilmiyye Sâid'in neşr ettiği huzemât-ı maârif sayesinde revnak-ı tamını iktisâb eylemiştir. Sâid, Bimaristân-ı Adudî'nin en meşhûr etibbâsından idi. Burada ameli ve nazari tedrisât-ı tıbbiyede bulunmuş ve dersihâne-i irfânında pek çok eâzım perverişyâb-ı kemâl olmuştur.

Müellefat-ı tıbbiyesinden *El Muğni Fi't Tıp* ünvânlı meşhûr eser, Paris Kütüphanesi'nde mevcut 1007 ve 1075 numaralarda kayıtlı ve mahfûzdur.

El Muğni fi't Tıp, tıbb-ı tatbikiye ait bir cetvel-i icmal gibidir. Daha doğrusu *El Muğni* tertib-i edviyye ve bünye-i insâniyeden bahis bir nev-i tıp lügatıdır. Bu kıymetdar kitabın bir nüshası da Bodléinne Kütüphanesi'nde mevcuttur.

El Muğni dört kısma ayrılmıştır: Birinci kısımda alel-umûm hastalıklardan, ikinci kısımda esbâb-ı emrâzdan ve üçüncüde hastalıkları teşhise medâr olan arâz ve alâim-i mütenevvieden, dördüncü kısımda ise emrâz-ı muhtelifinin tarz-ı tedavisinden bahs olunmuştur. Müellif bu eserini Halife Muktedî bi Emrillah nâmına ithâf eylemiş olduğu mukaddimesinden anlaşılıyor.

Sâid'in *Telhis el Nizam* nâmında kıymetdar bir eseri daha vardır. Ibn Ebû Useybia tarafından müşârünileyhin müellefatına dâir verilen malûmata nazaran dokuz kadar telif-i güzîni olduğu taayyün ediyorsa da *Keşf el Zunun* sahibi İbn Useybia'nın cetveline alâim ve esbâb-ı emrâzdan bahis bir kitap daha ilâve etmektedir.

Sâid neşr-i âsârdan ziyâde tedrisâtla meşgul olmuştur. Dersihâ-

ne-i feyyazında yetişen zevât meyânında pek çok eâzım isimlerine tesâdüf olunuyor. Hibetullah'ın dest-i terbiyetinde inkişâf eden büyük dimâğlardan İbn Cezle, Eminüddeve, Ebû'l Berakât gibi meşâhîri ta-dâd edebiliriz.

Sâid Hicretin 436'ıncı senesinde mehdi ara-yı âlem-i nâsüt olmuş ve 495 tarihinde cihân-ı fânîye ebediyen veda eylemiştir.

Âsârı meşhûresi ber-vech-i âtîdir:

El Muğni fi't Tıb

El Telhisü'l Nizâmî Telhis

Makale fi Sıfât Terkib-i el Edviye

Makâle fi Zikr el Hudûd ve el Fürûk

Cevâb Ân Mesâil-i Tıbbiyye

Kitâb-ı Halk el İnsân

El İknâ

Kitâb fi Burkân

Makale fi Tahdid Mebâd-i el-Ekâvîl el Melfûzi bihâ ve Tadâdiha

Sâid, saat-i hayatını talim ve tedrise hasr etmiş olduğundan fazi-let-i ilmiyyesiyle münasip âsâr neşr ve telifine vakit bulamamıştır.

Müşârünileyhin kudret-i ilmiyyesi müellefât-ı mevcudiyesinden istidlâl olunmak istenilirse duçar-ı hata olmamak mümkün olamaz. Çünkü bu büyük dâhinin kudret-i ilmiyyesini bi-hakk-ı takdîr ettirecek büyük bir kitabı yoktur. Tilmizlerinin yazdıkları âsâra nazarandır ki Sâid'in pâye-i bülend irfânına karşı hayretle memzûc sitayişler ediyoruz.

Esasen Sâid'i ahlâfa tanıttıran eserlerinden ziyâde yetiştirdiği marûf simâlardır.

İslâm'da Fen ve Felsefe II⁹

On birinci asr-ı milâdîde Irak'ta yetişen erbâb-ı fen arasında İbn Cezle gibi daha pek çok parlak sîmâlar görülüyor.

Ali bin İsa bu nevvâr dimâğlardandır. İbn Cezle bir dâhi-i irfân idi. Ali bin İsa ise bir hârîka-i zekâdır.

Arap fihrist nüvisleri Ali bin İsa gibi bir nâdire-i kemâlatın isminde tereddüt etmiş oldukları anlaşılıyor. Aynı tereddüt âsâr-ı garbiyyede müşâhede edilmektedir.

Terâcim-i ahvâl kitaplarında “Ali bin İsa” ve “İsa bin Ali” nâmında iki isme tesâdüf olunuyor. Bazıları bu iki ismin yalnız bir şahsa âit olduklarını iddiâ ettikleri halde, diğer bazı zevâtta bunların ayrı iki şahıs oldukları iddiâsında ısrar ediyorlar. Şark terâcim-i ahvâl müelliflerinden Kâtip Çelebi, Cemâlettin el Kûfi ile bunlardan ahz-ı malumat eden müellifin-i garbiyye birinci reyî iltizâm ediyorlar. İbn Ebû Usaybia ve *Fihrist* müellifi Muhammed bin İshak gibi zevât ise bu isimlerin ayrı ayrı iki şahsa ait olduklarını beyân etmektedirler. Cemâlettin kitabında “İsa bin Ali” ismi altında yalnız bir zâtı bahs ederken bunun meşhûr Huneyn'in şâkirdi ve *Takrîrâtü'l Kebhâlin* ünvanlı eserin müellifi olduğunu zikr ediyor.

Ibn Ebû Usaybia ise bu nâmda iki zâtı bahs ediyor. Bunlardan kitabının sekizinci babında Ali bin İsa nâmı altında bahs ettiği zâtı saltanat-ı Abbâsiyye'nin ilk zamanlarına müsâdif olarak gösteriyor ve o devrin şaşaa-ı ilmiyyesini ila eden eâzım-ı etibbâ sırasında idhâl ediyor.

Ebû Usaybia bu zâtı meşhûr Huneyn'in tilmîzi ve iki eser-i meşhûr müellifi olmak üzere kayd ediyor.

Onuncu babda bahs ettiği zâtı ise Irak etibbâsı arasında tadâd ediyor ve diyor ki: “Ali bin İsa” veya “İsa bin Ali” en muktedir göz tabiplerinden olup *Takrîrâtü'l Kebhâlin* nâmı altında şöhret-şîâr olan kıymetdâr kitabın müellifidir. Bu kitap, göz hastalıklarıyla uğraşan etibbâ arasında fevkalade bir kıymet-i haizdir. Mamâfih eserin kısm-ı amelisi aksam-ı nazariyyesinden daha mükemmeldir.

⁹ *Sebilürreşâd*, 12 Eylül 1912.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hicret-i Nebeviye'nin dördüncü asrı nihâyetini müteâkip irtihâl eylemiştir. İbn Ebû Usaybia'nın ber vech-i meşrûh beyânâtına göre Kehhâl-i şehir Ali bin İsa'yı "Huney" in şâkirdi olarak kabul edemeyeceğiz. Çünkü aralarında bir buçuk asır kadar bir zaman geçmiş oluyor. Fihrist müellif-i şehiri Muhammet bin İshak, "İsa bin Ali" nâmında bahs ettiği zâtı Huney'in şâkirdi ve hayvânâtta istihşâl olunabilecek menâfiden bâhis bir eserin müellifi olmak üzere tasvîr ediyor.

Şu halde *Fihrist* müellifinin bahs ettiği "İsa" nâmındaki zâtın kehhâl-i şehir olmadığına itimâd edebiliriz. Çünkü *Fihrist* Hicret-i Nebeviye'nin 377 senesine kadar olan zevâtta bahs ediyor. Kehhâl-i şehir ise bu zamandan sonra gelmiştir. Herhalde İbn Ebû Usaybia'nın beyânatı vecihle "İsa bin Ali" nâmıyla iki tabîbîn vücûdunu kabul etmek zaruridir. Zamânen muahhar olan ve göz hastalıklarında ihtisâs-ı tâm sahibi bulunan "Ali bin İsa" on birinci asrın mebâdisine doğru Irak'ta şaşaa-ı bahş-ı kemâl olan eâzımdandır. Burada bahs etmek istediğimizde bu zâttır.

Ali bin İsa kehhâllikte vâsi bir sâha-ı terakki açmıştır. Eserinin tetkik edenler bu büyük sîmânın yaşadığı asrı, nazar-ı itibâra aldıkları zaman kendilerini hayret ve tebcidlen alamıyorlar. Avrupa müellifininden Doktor Lucien ve Mösyö Reiske etibbâ-ı İslâmiye meyânında "Ali bin İsa" nâmında iki kimse bulunduğunu kabul ediyor. Ve kehhâl-i şehire işar-ı tekrîmâtta kusur etmiyorlar. *Takrîrât'ül Kehhâlin*, başlıca üç kısma ayrılmıştır. Birinci fasıl gözün tarif ve teşrihine ikinci fasıl gözde zuhur eden emrâz-ı hariciyyeye, üçüncü fasıl gözün tabaka-ı dâhiliyyesine ait emrâza tahsis edilmiştir. Bu fasılda kasîr'ül bâsâr hakkında mühim tetkikat vardır.

Müellif, kitabın mukaddimesinde, Galenos ve Huneyn gibi etibbanın eserlerinden pek çok istifâde etmiş olduğunu itirâf ediyor.

Kehhâl-i şehirin bu kıymettar kitabı *De Cognition Infermitatum Oculorum Et Curatione Orum* ünvânı altında Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş ve defeâtle tab olunmuştur.

1845 senesinde Hille, Dresten şehrinde Ali İsa'nın bu meşhûr kitabından bir parçayı *Alii ben İssa Monitorium Oculariorum Specimen* ünvânı altında neşr etmiş ve eserin metn-i Arabîsinin de bilâhare neşr olunacağını vaad etmiş ise de maatteessüf bu vaadini infaza muvaffak olamamıştır.

Hille, bu eserine uzun bir mukaddime ile başlayarak burada em-râz-ı ayniyye ve mebahis-i teşrih vezâif-i ayn (ophtalmologie) hakkında bir tarihçe yazdıktan sonra Ali bin İsa'nın kitab-ı eşherinin birinci bâbını kâmilten tercüme etmiş ve ikinci, üçüncü bâblarında birer fihristini derç eylemiştir.

Hille kehhâlin-i İslâmiye'ye dâir olan tetkikatını Wüstenfeld'den almış pek çok yanlışlıklarda bulunmuştur. Hille'nin etibbâ-i İslâmiye'nin emraz-ı ayniyye hakkındaki tetkikat ve tettebbuât-ı amikâlarına tamamiyle kesb-i ıttila edememiş olduğu anlaşılıyor. Mösyö Sichel 1847 senesi Ağustos'unda neşr edilen Asya Ceridesinde (Le Journal Asiatique) Hille'nin hatalarına dâir pek mühim tetkikat ve beyânatta bulunmuştur. *Takrirat'ül Kehhâlî*'nin Paris, Dresden, Floransa kütüphânelerinde birer birer nüshası bulunduğu Doktor Lucien tarafından beyân ediliyor. Ali bin İsa Şark etibbâsı meyânında bir mevki-i müm-taz ihrâz etmiş eâzımdandır. Avrupa müdekkikanelerinin müşârüni-leyhin kitabına verdikleri ehemmiyet, derece-i irfânını pek güzel ispat edebilir...

On birinci asr-ı milâdide Irakta yetişen erbâb-ı fen arasında daha birçok mümtaz sîmâlara tesâdüf ediyoruz.

Fakat bunların kütüphâne-i cihâna âsâr-ı mühime bırakmadan ziyâde tedrîsât tarîkiyla neşriyât-ı ilmiyyeye çalışmış oldukları anlaşılıyor.

Bunlar meyanında tarih-i tabîi ulemâsından İsa bin Ali bin Hasan el-Asti nâmı zâtı zikr edebiliriz.

İsa bin el Sadi, tarih-i tabîinin hayvanat ve bilhassa tuyûr kısmına dâir pek mühim tettebbuâtta bulunmuştur.

Bu zamanda aynı zamanda fenn-i tıbbâ da müntesib bulunuyordu. Esasen fen ve felsefe ile meşgul olan ulemâ-i İslâmiyenin hemen ekserisi aynı zamanda tabâbetle de iştigal etmişlerdir.

İbn Sînâ, el Kindi, er Razi, el Fârâbî hem tabib hem hâkim hem de mütebâhhirin-i ulemâdan idiler.

İspanya'nın Escorial Kütüphânesi'nde 898 numarada mukayyed olarak Ali bin İsa el Asti'nin bir kitabı mevcuttur. Bu kitap takriben beş yüz sahifeden mürekkebe ve iki kısma münkasemdir.

Birinci kısımda tuyûr-ı cârihadan, onların târih-i tabîisinden, tarz-ı terbiyelerinden, suret-i mufasssalada bahs edilmiştir.

Müellif eserini rengîn bir kâlemle yazmış, tasvirât ve nûkât-ı şâirâne ile yazılarına ayrıca bir de kıymet-i şâirâne bahş eylemiştir. Kitabın ikinci kısmında ise eğdiyeden, hıfzıssıhhadan, tebâbet-i hayvaniyeden bahs edilmiştir. İsan bin Ali el Asti'nin bu kitabının yazma bir nüshası da İngiltere'de Britanya Müzesi'nde (Musée Britanique) mevcûd ve 1366 numarada mukayyed olduğu beyân olunuyor.

Eseri tedkik eden Garb ulemâsı, müellifin iktidâr ve tettebbuâtı karşısında arz-ı hürmetten kendilerini alamıyorlar.

İsa bin Ali el Asti zamanının en mümtaz erbâb-ı tettebbuadan olduğunu ahlafa yadigâr bıraktığı bu kıymetdar kitap pek güzel ispat etmiştir. Tarih-i tabîi ilminin tedkikat, tetetbuat ve tecârîbe müftekir bir fen olduğunu müellif daha o zamanlarda takdîr etmiş ve mesâisini bu hususa hasr eylemiştir.

İbn Sînâ gibi dâhinin hâkim bulunduğu on birinci asrı milâdi Irak erbâb-ı kemâli arasında bulunan Ebû'l Hüseyin Abdullah bin İsa'yı derhâtir etmemek kadir-nâşinaslık olur.

Bu zât hem-asır bulunduğu mümtaz sîmâlar kadar parlak bir şaşaa'i kemâle malik değilse de *Hazinetü'l Etibbâ* nâmındaki kitabı ve etibbâ-yı kadimenin mesâliki hakkında icrâ ettiği tettebbuâtıyla oldukça bir mevki-i müstesnâ ihrâz edebilmiştir.

Şarkın sine-i irfânında perverşiyab-ı kemâl olan bu gibi parlak sîmâlar, zengin dimâğlar bugün baştanbaşa feyfa-i cehl ve sefâletten başka bir manzara arz edemeyen Irak'ı bir şükûfezar-ı irfân ve medeniyet haline getirmişlerdi.

Hıttâ-i Irâkıyye yosunlu taşları altında gunûde-i rahmet olan bu dâhiler bugün mezarlarında tedrîsât-ı aliye gürültülerine mukabil bir nevhâ-i inkırâz diliyorlar.

Zir-i sakf-ı irfân-penahına sığınarak senelerce cihân-ı medeniye huzemât-ı marifet neşr etmiş âbidât-ı aliyyeden, sadâ-yı elembahş-ı bûm-u gurâbdan başka bir ses duymuyorlar: O medreseler yıkılmış, bu hastahâneler çökmüş Irak bir gülzar-ı saâdet haline kalb etmiş olan şems-i irfân müebbeden sönmüş koca kıta vâsia ve zalâm-engiz bir bâdiye-i vahşet haline geçmiş!...

Şimdi o medreselerin harâbeleri üzerinde o âlimlerin bedbaht hafidlerinden cılız bir bedevi okuduğu mavallarla -farkında olmak-sızın- eski gamgamat-ı tedrisiyyeyi hatırlamak istiyor. Sönük âtinin bu talizede evlâdı parlak mâzînin dâstân-ı azametine mersiyeler tanzir etmeye kalkışarak kadir-naşinas ve âtil halifelerine bârân-ı nefrîn yağdıran ervâh-ı ecdâdı sanki bu suretle uyuşturmaya çalışıyor.

Heyhât...

İbn Cezle¹⁰

Sâid'in dershâne-yi irfânında tenevvür eden feyyâz dimâğlar arasında İbn Cezle'nin de bulunduğunu söylemiştik.

İbn Cezle üstâdının deha-yı faziletini ahlâfa tanıttırmış ve muallim-i irfânı hakkında hürmet ve tebci-i âmmeyi celbe muvaffak olmuştur.

Kitâbü'l Hükemâ ve Ebû'l Ferec müşârünileyhin nâmını Ebû Ali Yahya bin İsa sûretinde kayd ediyorlarsa da sâir terâcim-i ahvâl kitaplarında "Ebû'l Hasan Ali bin İsa bin Cezle el Kâtib el Bağdadi" tarzında mukayyed olduğu görülüyor.

Tarih-i ulûmda ise büyük dâhi İbn Cezle ünvânıyla istihâr eylemiştir. İbn Cezle on dördüncü asrı milâdinin iptidâlarında Bağdât'ta mehd ara-yı şühûd olmuştur.

Kâtip Çelebi merhûm tarih-i vefatının on birinci asr-ı milâdinin nihâyetlerine yani Hicretin 493'üncü senesine müsâdif olduğunu beyân ediyor. Şu hâlde; bir tarafta İbn Cezle gibi cihân-ı İslâm'a huzemât-ı irfân saçan bir necm-i marifet ufûl ederken diğer tarafta da âlem-i İslâm felâket nisâr bir kâbus altına giriyordu. Filhakika Kudüs-i Şerif'in Ehli Salib tarafından ilk işgali tarihi bu zamana tesâdüf ederler. *Kitâbü'l Hükemâ* müellifi ile Ebû'l Ferec ise müşârünileyhin Hicretin 473'üncü senesinde vefat etmiş olduğunu iddiâ ediyorlar.

Fakat İbn Cezle'nin 468 tarihinde makam-ı hilâfeti ihraz eden Muktedî bi Emrillah nâmına birçok âsâr ithaf etmiş olduğuna bakılırsa Kâtip Çelebi'nin beyân ettiği tarihin hakikate daha ziyâde mukarin olduğunu kabul etmek icâp eder.

Müşârünileyhin Paris Kütüphânesi'nde mahfûz *Minhâc* nâm-ı eserinin nihayetinde derç edilmiş olan tercüme-i halinde 493 senesi Şaban'ında vefat etmiş olduğu tasrih edilmiştir.

İbn Cezle aslen Bağdât Hristiyanlarından idi. Oradaki Hristiyan mekteplerinde ikmâl-i tahsil ettikten sonra Sâid'in dershâne-i

¹⁰ *Sebilürreşâd*, 13 Haziran 1912.

irfânına mülâzemetle başlamış ve tıp tahsiline koyulmuştur.

Kendisinin hârika-nümâ-i zekâ ve faâliyeti üstâdının feyyâz-ı huzemâtı irfânı sayesinde az müddette rûfakasına gıpta-bahş olacak bir iktidâr-ı ilmi, bir şöhrat-ı tıbbî kazanmış ve nihâyet Bağdât'ın en hâzık etıbbâsı sırasına geçmiştir.

İbn Cezle bilâhere mantık ve felsefe tahsiline heves ederek o esnada Bağdât'ta mantık ve felsefede parlak bir şöhrat sahibi olan Reisü'l Mutezilîn Ebû Ali'nin derslerine mülâzemeten başladı.

Hikemiyyât tahsilinde ilerledikçe; İbn Cezle'nin dimâğı derin endişeler, tûfân-engîz şüpheler altında eziliyor, sarsılıyordu. Felsefe ve mantığın metin ve nâ-kabil indirâs-ı berâhini karşısında, kendisine âbâ-i kenîse tarafından öteden beri dîn nâmına telkin edilen şeylerin vehmiyyât-ı âdiyye derekesine düştüklerini, hakikat kisvesi altında öğretilen safsataların, huzemât-ı şemse marûz buz tabakası gibi eriyip zâil olduklarını görmüş, bu andan itibaren Hristiyanlığa olan itimâd-ı kalbisi yavaş yavaş sarsılmaya başlamıştı.

Artık pederinin akidesine imân edemiyordu. Asil bir azm, vicdânî bir meyl ile ahkâm-ı İslâmiye'nin tetkikine koyuldu.

Hikmet-i âliyye ve fûnûn-ı müspete ile hakâyık-ı İslâmiye arasındaki katiyyet-i tevafuk, kendisini hayran bırakıyor, dîn-i Ahmedi'nin sâdegî ve ulviyetine karşı kalbi bir aşk duyuyordu. Tettebbuâtına devam ettikçe incizâb-ı vicdânîsi de o nispette kesb-i şiddet ediyordu.

İhtilâs edebildiği zamanlarını ilm-i kelâm tahsiline hasr eyledi. Hengâm-ı tederrüste Ebû Ali ile mühim mebâhiselerde zihnine hutûr edebilen şüpheleri serd ederek medid münâkaşalardan fâriğ olmuyordu.

Ebû Ali'nin kuvve-i iknâyesi, katî bürhânları; İslâmiyet'in ulviyetine ve akıl ve fenne muvafık bir dîn-i hakiki olduğuna dâir, kendisinde lâyetezelzel bir kanâat-i vicdânîye, samîmi bir tasdik-î dimâğı hâsıl eyledi. Nihayet İbn Cezle fikir ve vicdânına mukâvemet edemedi: İslâmiyeti kabul ederek ihtidâ eylediğini ilândan çekinmedi.

İbn Cezle vicdâni bir tasdik ilmî bir kanâatle İslâmiyet'e îmân etmiş olduğundan, bade'l ihtidâ, bütün mesâîsini İslâmiyet'in ulviyetini münkirine karşı müdâfaaya hasr eylemiştir.

Yazdığı kitaplarda İslâmiyet'ten başka hiçbir dinin fen ve felsefe ile kâbil-i telif olamayacağını, mütefennin bir hâkim-i din nâmına Müslümanlıktan başka bir şey kabul edemeyeceğini katî mantıki delillerle ispata çalışmıştır. Pek güzel bildiği Hıristiyanlığa karşı bî-aman hücumlarda bulunmaktan çekinmemiş, âbâ-i kenîseyyenin vehmiyâtını tehekküm-i âmiz ifadelerle çürütmüş, eski dindaşlarını şefik bir kardeş sıfatıyla hakikati kabûle davetten bir an fârîğ olmamıştır.

Rahip Elyas nâmında bir Hıristiyan âlimine hitâben yazdığı kitapta akide-i Nasrâniyye'yi bî-aman, bürhânlarla tenkit etmiş, İslâmiyetin ulviyetini rengin ve katî ifadelerle tasrihe çalışmış ve her iki dinin ahkâm-ı esâsiyesini mütefennin bir hakîm sıfatıyla mukayese ederek hükm-i katîyi vermiştir. Tarih-i Hicrî'nin 466'ıncı senesinde ikmâl ettiği bu kitapta, İbn Cezle ne gibi mukavemetsiz berâhîn-i akliyye sevkiyle ihtidâ etmiş olduğunu, İslâmiyet'in cazip ve hikmet-i âmiz ulviyet ve sadeliğine karşı, kendisinde ne sûretle vicdânî bir aşk hâsıl olduğunu fikr-i hikmet ve turuk-ı mantıkiye önünde Hıristiyanlığın hiçbir mukavemet gösteremediği halde İslâmiyet'in nasıl itilâ arz ettiğini uzun uzadıya teşrih eylemiştir.

İbn cezle felsefe, mantık, ulûm-ı hekimiiye ve tabiiyye, fizyoloji ilm-i teşrih ve fenni tıpta teferrüd etmiş eâzımdandır.

Felsefe ve edyana âit pek derin tedkikatte bulunmuş ve mütefennin bir feylesof için İslâmiyet'ten başka bir din kabûlü mümkün olamayacağına ilmen kanâat hâsıl eylemiştir.

Teslis ile esâsât-ı fenniyyenin telifi mümkün olamayacağını, Hıristiyanlığın Roma ve Yunan-ı kadim hurafeleriyle büsbütün karıştırılmış olduğunu, Hazret-i İsa'nın telkinatıyla âbâ-i kenîseyyenin türrehâtı arasında hiçbir münâsebet bulunmadığını katî ifadelerle tasrihden çekinmemiştir.

FENNİYÂT

Fennin Sâha-ı Ittlâî¹¹

Cilvegah-ı şûûnâtta her gün yeni bir levha-i bedia nümâ arzeden, her gün yeni bir ihtirâ-ı hayret-engîz ile bizi vâlih bırakan âlem-i fen, on sekizinci asırdan beri serî ve azimkâr adımlarla muttasıl ilerlemekte, terakki etmektedir.

Fıkr-i tecrübenin tasavvurâta galebesinden beri atılan hatveler güzergâh-ı fende daha zengin, daha paydâr izler bırakmaya başlamıştır. Fennin sahâ-i tekâmüldeki seyr-i seri terakki-nümâsını, rengârenk şükufeler, bedîâ-i nümâ manzaralar, dilrubâ meşçereler, mevcedâr havzalar, latif koylar, pür-âheng ırmaklar ve nehirlerle müzeyyen bir kıtâ-i behiştinin ortasından her tarafa hâkim muazzam bir şâhikaya suûd eden kimsenin esnâ-yı suûdundaki müşâhedâtına teşbih edebiliriz.

Dağın sarp bayırlarına, menî koylarına tırmanarak yukarı çıkmaya devam eden bu zât yükseldikçe ufk-ı merisinin daha ziyâde vüsat peydâ ederek pişgâh-ı hayret-engîzinde daha rengin ve daha bediâ ı nümâ menâzır zuhûr ettiğini müşâhede eder.

Nazarının hâkim olduğu eteklerin, ovaların, yaylaların, vadilerin, koyların, velhasıl bütün bu güzel kısımların planı gittikçe en ufak tafsilâtıyla daha müsennem olarak o gündeki levhada teressüm etmeye başladığını görür. Evvelce seçemediği kısımları daha vâzih, nazarının dâire-i nüfûzundan gizlenmiş olan şeyleri daha ayân-ı rüyet eder.

Şahs-ı sâid henüz bu levhayı temaşa ederken uzaktan uzağa yeniden daha başka bir letâfeti, daha başka bir câzibe-yi haiz diğer manzaralar tecelli-nümâ-yı zuhûr olmakta devam eder. Yükseldikçe, zirve-yi cebele doğru ilerledikçe, manzara daha ziyâde bir vüsat daha ziyâde ihtişâm ve azamet kesb eder. Ufuk daha ziyâde genişler. Sâha-i müşahade daha zengin, fakat daha karışık ve daha ulviyet-i nümâ bir hale gelir. Mâverâ-yı ufukta daha çok hired-fersa bedialar, daha ziyâde vecd-engîz manzaralar bulunduğunu hisseder. Ve yükseldikçe aynı hâl mütemadiyen daha ziyâde rengin ve revnakdâr olmak üzere tevâlî eder.

¹¹ *Sebilürreşâd*, 25 Temmuz 1912.

Terakkiyyât-ı fenniyye de aynıyle buna benzer. Fen, sâha-i tekâmülde attığı her hatve ile menâtık-ı mechûleden birini keşfetmiş, bir diğerine tekarruba başlamıştır.

Kâinat-ı mahsûseden bizi haberdar eden, âlem-i hissinin gizli, sûtredar gencinelerine nüfuz edebilmek için bize rehber olan havâssımız maatteessüf ancak pek dar bir sâhayı ihâta edebiliyor. Dâire-i tettebbuu pek mahdud bulunuyor.

Çıplak gözle müşahade edebildiğimiz şuaât ve elvânın mâverâsında kim bilir göremediğimiz, fark edemediğimiz nice şuaalar ne kadar renkler vardır. Hiss-i bâsâr, bedâyi-i hilkattan pek mahdûd bir kısmını dâire-i tetetbuuna alabilir.

Kimyanın terakkiyyât-ı hayret-nümâsı sâyesindedir ki; gözümüzle göremediğimiz ne kadar renkler, şuaalar bulunduğuna vâkıf oluyoruz. Spektroskop (tayf-bîn) denilen âlet ihtirâ edilmemiş olsaydı ziyâ-yı şemsin mor, lacivert, sarı, yeşil, mai, turuncu ve kırmızı yedi renkten mürekkep olduğunu nasıl anlayabilecektik? Hikmet ve kimyanın terakkiyyâtı değil midir ki; ziyâ-yı şemsde şuaât-ı kimyeviye, şuaât-ı harûriyye denilen bir takım şuaalar daha mevcûd olduğuna kâni olduk ve tayf-ı şemsde bunları aynen müşahade edebildik? Röntgen, şuaına, Lenard şuaına, radyum madeninin müşaşaâtına, havâssımıza gizli kalan bütün bu şualara keşfiyyât-ı fenniyye sayesinde ittılâ hâsıl etmiyor muyuz?

Havâssımızdan diğer biri, hiss-i sâmiâ ancak mahdud ve muayyen iki had arasındaki savtları hissedebilmektedir. Bu iki had mâverâsında daha tiz veya daha pest bir takım esvât mevcûd olduğu halde biz bunları işitmekten mahrûm bulunuyoruz. Asâb-ı semiyeye bu iki had mâverâsındaki ithizâzâtı zabt edecek kadar hassasiyet gösteremiyor.

Beşeriyat yalnız fezânın uzay ve ebâd-ı bî pâyânında kudret-i fâtıranın azametini dâll olan şaşaa-i pâş binlerce, milyonlarca şemslerin, achterlerin hayreti-engiz avâlim-i muazzamanın mevcûdiyetinden tamamıyla haberdâr olamamak acziyle titrememiştir. Aynı zamanda üzerinde yaşadığı kürenin sînesinde gizlenen âlemlerden de bî-haber bulunuyordu. Sâha-ı tettebbu asırdan asıra tedricen tevessü ettikçe acz-i beşerde o nispette artmaya başlamıştır.

Teleskopların keşfi sâyesindedir ki beşeriyet amâk-ı fezâda sâir binlerce güneşlerin, milyonlarca yıldızların, arzımızdan binlerce defa büyük olan şemsten pek ziyâde büyük daha birçok şemslerin âlemlerin mevcudiyetine vâkıf olabildi.

Arzın bu lâuyad cihânlar arasındaki mevkii, tarz-ı hareketi teayyün etti. Daha sonra mikroskoplar ihtirâ edildi.

Bu ihtirâ-ı nevinde pîşgâh-ı tettebbu beşeriyete vâsi bir âlem-i diğ-er, bir cihân-ı hürde-bini açtı:

Her yerde, etrafımızda, bizi muhît olan eşyada, aktâr-ı hevâiyye-de, sularda, gözümüzle göremediğimiz, havâssımızdan hiçbir iânesiyle vücûdlarından bile haberdâr olamadığımız milyonlarca uzvî mevcudât, zî-hayat mahlûkat bulunduklarını, bunların yaşadıkları muhîtlere dâhilinde mütemâdî bir faaliyetle hareket ve tekessür ettiklerini gösterdi.

Yine bu sayede ecsâmın teşkilât-ı zerreviyelerinin tahtı imkâna girdi: ? demevîyenin ensice ve hüceyrât-ı bedeniyenin zî-hayat birçok tufeyliyâtı uzviyyeye ârâmgâh oldukları anlaşıldı. Ancak keşfedilen bu hurdebinlerle vücûdlarından haberdar olunan nakiyelerin bedenlerinde bile daha asgar uzviyat-ı hayatiyenin yaşamakta oldukları ıttılâ hâsıl oldu. Bu ıttılâ gittikçe hayret-bahş bir dereceye vâsıl oldu. Bir halde ki zekâ-yı beşer sâha-ı hilkatte mevce-i hayatın acaba nerelerde vakfe-gir olduğunu düşünmek husûsunda bi- hakkın âciz ve hayran kaldı.

Fen yine terakki ve tekâmülünde devam ve muttasıl tevessü ve teâlî ediyor. Zekâ-yı beşer her gün daha ziyâde bir cesaret ve emniyetle yeni ufuklara, yeni âlemlere doğru yükseliyor. Âlâ-i hilkatten yeni bedialar keşfine çalışıyor.

Fakat bu kadar hârikalar gösteren zekâ-yı beşer âlâ-i fitratın bî-pâyân-i hired fersâsı önünde izhâr-ı acz etmekte muhtar kalıyor. Bil-diğimiz şeylerle henüz ıttılâ hâsıl edemediğimiz şeylerin mukayesesi insanı müthiş bir inkisar-ı hayale uğratacak kadar pâyânsız görüyor.

Pîşgah-ı celâletinde zânû be-zemin-i hayret olduğumuz sanat hâ-ne-i bedia nümâ henüz fennin sâha-ı ıttılâ fevkinde o kadar çok şeyler vardır ki malûmât-ı beşeriyenin mechûlâtına asgar-ı nâ-mütenâhînin

nisbeti azam-ı na-mütenâhîye nisbeti ad edilse hata edilmiş olmaz. Fıkr-i beşer mahdûddur kişver-i marifet bî-pâyân!.. Kavânîn-i kâinat-tan dâire-i ıttılâımıza dâhil olan şeylere nispeten henüz vâkıf olamadıklarımız bir cihân kadar vâsi ve şümullü!...

Mahdûd ve pek noksan havâssımızla nâ-mütenâhî bir okyanus-ı bedayi içinde hiç denilecek kadar cüzzi ve mugfil malûmatla hemen her şeyden bî-haber yaşıyoruz.

Mağrûr insanlar seylâbe-i huzemât içine gömülmüş âmâlara ne kadar da benzerler!...

BEŞİNCİ ASR-I HİCRİDE MİSİR¹²

İbn Yunus

Beşinci asr-ı hicride Mısır'da zuhûr eden meşâhir-i erbâb-ı fenden biri de Ebû'l Hasan Ali bin Sâid El Sadeî'dir. Müşârünileyh tarih-i fûnûnda İbn Yunus ünvânıyla iştihâr etmiştir. Fenn-i heyet İbn Yunus'un tâb nâ-pezîr mesâi ve rasadâtına ebediyyen medyûndur. İbn Yunus Hicret-i Nebeviyye'nin 385'inci senesinde makam-ı hükûmete geçen Mülûk-i Fatımîyye'den Hâkim Bi-Emrillah zamanında Mısır'da pek ziyâde bir şöhret kazanmıştı. Hâkim nâmına ithâf etmiş olduğu *Zic'ül Hâkimi* ünvânlı eseri heyet-şinâsân-ı cihân arasında pek marûf, pek kıymettâr âsâr-ı muhalledendir.

Zic'ül Hâkimi dört büyük ciltten mürekkep bir eser-i muazzam olup malûm olan zîclerin en sahîh ve en mükemmeli olduğu Avrupa heyet-şinâsânı tarafından itirâf edilmektedir. Ulûm-ı riyaziyyedeki mahâret ve melekesi de zamanındaki riyâziyyûnun taht-ı tasdikinde idi. Esâsen asrımıza kadar intikal edebilen ve iktidar ve dehâsının birer âbide-i kıymettarı olan âsârı bu hakikatin pâydâr şahitleridir.

İbn Yunus Avrupa'da en ziyâde şöhretgîr olan eâzım-ı fuzalâ-yı İslâmiye'den biridir. Zîci Avrupa kütüphânelerinin hemen ekserisinde bir mevki-i ihtirâm işgal ediyor. İbn Yunus hayatını terakkiyât-ı fenniyyeye vakf etmiş ecille-i fuzalâdan sayılıyor. Ömrünü kâmilten rasat-hânelerde geçirmiştir. Gece gündüz "Cebel-i Mukattam"da harekât-ı kevâkibi rasat etmekle meşgul olurdu. Birçok âsâr telifine muvaffak olmuş ise de bu kitaplardan ahlâfa -maatteesüs- ancak birkaç adedi intikâl edebilmiştir. Çünkü vefatında âsârını tevârüs eden oğlu ilim ve irfândan bî-nasip, sefih ve derbeder bir haylaz çıktığından, pederinin cihânlar değen kitaplarını birkaç mangır mukabilinde sabunculara satmış ve bu suretle erbâb-ı fenn nazarında bî-pâyân kıymeti haiz olan bu kitaplar, kadir-nâşinâs ellerde mahv ve telef olmuştur. İbn Yunus hicretin 399 senesinde irtihâl eylemiştir. Hayatını kâmilten mütâlaât

¹² *Sebilürreşâd*, 6 Mart 1913.

ve rasadat ve telifâta hasr etmiş olduğundan kıyafetine o derece itinâ göstermezdi. Zîci Avrupa erbâb-ı heyetinden Arago ve D'Alambert, Flammarion gibi eâzımın mazhar-ı takdiri ve sîtâyîşi olmuştur.

İbn Yunus “Dırâr” nâmında mülhid bir serserinin telkiâtıyla ev-vela dava-yı nübüvvet ve bilâhare daha ziyâde ileri giderek iddiâ-yı ulûhiyyet edecek derecelerde âsâr-ı cinnet göstermiş olan “Hâkim bi Emrillah” zamanında gelmeyip de kadir-şinas, hâmî-i fenn ve maârif bir hükümdâr-ı ârif zamanında zuhûr etmiş olsaydı; müellefât-ı mevcûdesine nazaran cihân-ı marifete daha pek çok ve pek kıymetli âsâr-ı ilmiyye bırakacağı şüphesizdir. Ne çare ki bu zengin dehâ çorak bir muhîte düşmüş, akim bir zamanda yetişmiş olduğundan müstaid olduğu derecede inkişâf edememiştir.

İbn Rıdvân

Sâha-ı fende sebât-i metânet, azm-i himmet gibi tezelzül nâpezîr seciyelerle ilerleyen zevâtın ne kadar hârîka-nümâ muvaffakiyata mazhar olabildiklerini İbn Heysem tarafından kütüphâne-i cihâna yâdigâr bırakılmış olan kıymettar müellefât-ı âdide pek güzel ispat eder.

Beşinci asr-ı hicrîde Nil'in sahil rengîninde tulû eden İbn Rıdvân'da bu seciyeleri hâiz diğer bir nümûne gibi gösterilebilir. Şüphesiz İbn Rıdvân'ın İbn Heysem derecesinde bir vüsât-ı irfâna mâlik olduğunu iddiâ edecek değiliz. Çünkü İbn Heysem fart zekası, resânet-i muhâkemesi, her fende ki vüsât-ı vukufuyla bir hârîka-i fen idi. İbn Rıdvân için; bu hususta; İbn Heysem hiçbir sûretle mikyâs addedilemez. Fakat İbn Rıdvân'ın da fakr-i sefâlet gibi ezîci ihtiyaçlar, yıprandırıcı yoksulluklar altında azm-i metânetine bir ân halel gelmeksizin; mütemâdiyen çalışarak; nihayet asrının en hâzık bir tabibi olacak derecelere irtika etmesi; elbette şâyân-ı takdir meziyetlerdendir. İbn Rıdvân tarih-i tabâbetin arz ettiği sîmâların en necîb, en azimkâr nümûnelerinden biridir. Dördüncü karn-ı hicrî evahîrinde yani takriben yani milâdın 980 tarihlerine doğru Mısır'da kâin “Cize” kasabasında tevellüd etmiştir.

Tarih-i irtihâli hicret-i Nebeviyye'nin 453'üncü senesine tesadüf eder. Müşârünileyh tarih-i tıpta İbn Rıdvân künyesiyle iştihâr etmiş ise de asıl ismi Ebû'l Hasan Ali bin Rıdvân bin Cafer'dir.

İbn Rıdvân, bizzât yazdığı tercüme-i halinde sergüzeşt-i hayatına dâir oldukça tafsîlât vermiştir. İlm-i nücûmda ihtisâs-ı fevkaladesi olduğu cihetle doğduğu esnâda nücûmun suret-i kırânı hakkında; bilâhare tetkikatta bulunarak tevellüdü zamanında güneşin delv burcunda kamerin akrep, zühâlin kavs, utaridin cedy, merih ve müşterinin delv, zührenin ise yine cedy burclarında olduklarını hesap etmiştir. İbn Rıdvân'ın sergüzeşt-i garîbine kendi yazılarından kesb-i ittîlâ ediyoruz.

Müşârünileyhin pederi fırıncılıkla meşgul fakir bir adammış. On yaşına kadar Cize'de pederinin nezdinde kırâat ve kitabeti öğrendikten sonra Kâhire'ye hicret etmiş ve on altı yaşından itibaren burada ulûm-ı tıbbiyye ve felsefiyye tahsiline başlamış. İbn Rıdvân evvelce ilm-i nücûm ile uğraşmış. Bizzât yazmış olduğu tercüme-i halinde diyor ki: "Her insanın bir sanatı bir mesleği olmak icâp eder. Tabâbet hem insanın kendi şahsı, hem de ebna-yı cinsi için fâidalı bir meslek olduğundan bende tabâbete inkisâbı kararlaştırarak ulûm-ı tıbbiye mütâlaa ve tahsiline koyuldum. Esâsen velâdetim esnâsında kevâkinin tarz-ı kırânı da bu mesleğe intisâb edeceğime delâlet ediyordu. Fakat son derece fakir ve cidden bî-kes olduğumdan tahsil ve mütâlaaya devam edebilmek için iktihâmı müşkil mevânia marûz kalıyordum. İlm-i nücûm tedrisiyle medâr-ı maîşetimi temin etmek çaresini düşündüm. Bu sayede mümkün mertebe geçinebilecek kadar bir şey kazanıyordum. Otuz iki yaşına kadar gece gündüz bu sûretle tettebbu ve mütâlaaya devam ettim. Bu tarihten itibaren maîşet husûsunda artık müşkilâta maruz kalmadım. Tabâbet sayesinde her türlü refaha mazhar olmuştum. Kazancımla bol bol temin-i maîşet ettikten sonra mâadâ fazla param bile kalıyordu. Masârif-i zarûriye hayatiyemi tanzîm ederek iâşemden fazla kalan mebâliğin bir kısmını fukarâ ve acezeye tahsîs bir kısmını da atiyen muhtemel-i zuhûr olan ahvâl-ı fevkâlade için bir tarafta hıfz ettim. Her günkü işlerimi tevsiye ve hastalarımı tedâvî ettikten sonra tarz-ı tedâvî verdiğim ilaçları düşünür ve netâyicine intizâr ederdim. O günkü tedâvimin hüsn-i tesirini görürsem memnûn olur yanlış bir şey

olmuş ise bir daha böyle bir hatâyâ düşmemek için gözümü açardım. Hükema-i kadîmenin ilm-i ahlak üzerindeki eserlerini tetkik ve hülâsa ederek beş cilt kitap yazdım. Bunlardan başka Hypocrate, Galiene, Dioscorides, Rufus, Orbiase, Paule d'egine ve Râzî gibi zevâtın eserlerini de tetkik ve tettebbu ederek bunlar hakkında birçok şerhler telif ettim.

Batlamyus (Petelome), Eflatun (Platon), Aristoteles, Aphrodisias Themistius ve Fârâbî gibi eâzımın kitaplarına dâir de telifâtta bulundum. Yazdığım kitapların bazılarını satıyor bazılarını da hıfz ediyordum”.

İbn Rıdvân'ın fenn-i tıbbî kimden tahsil etmiş olduğu malûm değildir. İbn Ebû Usaybia bile bu babda malûmât-ı muknia veremiyor.

İbn Rıdvân tettebbu ve mütâlaanın tederrüsden ziyâde fâidedâr olduğu itikadında bulunduğundan müşârünileyhin mebâdi-i tıbbî teallüm etikkten sonra bilâhare mütâlaât ve tettebbuât zâtîyyesiyle o dereceye vâsıl olabilmış olduğunu kabul etmek mecbûriyetindeyiz. Münâzarât ve reddiyelerinde gösterdiği amansızlık Râzî, Huneyn ve Ebû'l Ferec Tayyip gibi âbâ-ı tıbbâ karşı ettiği hücumlarındaki şiddet, sırf zâtî olan tettebbuât ve mütâlaât münzeviyânesinin icâbât-ı tabîyesinden olması muhtemeldir.

İbn Rıdvân, muâsırı bulunan hükemâ ve ettibâyâ her husûsta muâırız olduğundan sûret-i dâimede kendileriyle mübâhasat ve münâzarâtta bulunurdu. Muâsırlarından ve meşâhîr-i ettibâdan İbn Butlân ile aralarında birçok münâkaşalar geçmiştir. Münâzarât-ı mezkûreye dâir bir iki de risâle yazmıştır.

İbn Rıdvân Halife-i Hâkim'e intisâb etmiş olduğundan müşârünileyh tarafından uhdesine “Reisü'l Ettıbbâ” ünvânı tevci edilmiştir. Kendisi eski Kâhire civarında bir hanede ikamet edermiş. İbn Ebû Usaybia; on üçüncü asr-ı milâdide İbn Rıdvân'ın vaktiyle oturmuş olduğu bu hânenin âsâr-ı bâkîyesini ziyaret ettiğini rivâyet ediyor.

İbn Rıdvân'ın eyyâm-ı hayatiyesine âit son devirler müşârünileyhin metânet ve kuvve-i dimâğîyyesini sarsacak bir hâdisle ile teşevvüş etmiştir. Şöyle ki:

Hicret-i Nebeviyyenin 445'inci senesinde Mısır'da büyük bir kaht zuhûr etmiş ve müteâkiben meydana çıkan vebâ hastalığı ortalığı dehşet içinde bırakmıştı. Bu korkunç ve sârî illet ertesi seneye kadar devam ederek pek çok nüfusun kar-ı ademe yuvarlanmasına sebep olmuştu. Bir halde ki bilâ-vâris vefat ettikleri cihetle servetleri Bey-tülmâl'e kalan eşhâsın âdedi seksen bine bâliğ olmuş ve mîrâslarına konan Halife Müstensir pek ziyâde servet ve sâ mân iktisâb eylemiştir. Bu müthiş kaht birkaç sene devam ettiğinden ekmeğin elli altına çıkmış olduğu ve insanların birbirlerini yedikleri müverrihin cümle-i beyânatındadır.

Bu felâket esnâsında idi ki; İbn Rıdvân yetim ve bikes bir çocuğu taht-ı himâyesine alarak onu âguş-ı sefâlete düşmekten kurtarmıştı. Ne çare ki fitraten sefil, ahlâken rezil bu çocuk gösterilen lutfâ ihânetle mukabele ederek İbn Rıdvân'ın o vakte kadar biriktirmiş olduğu yirmi bin dinârı çalarak firâr etmiş ve bir daha görünmemişti. İbn Rıdvân bu vaka üzerine fart-ı teessüründen aklını gaip etmiş ve az bir müddet sonra seksen yaşına karîb olduğu halde vefat eylemiştir. İbn Rıdvân'ın İbn Sinâ, Râzî, Ali bin İsa derecesinde hazâkat-ı tıbbiyyesi yoktur. İbn Rıdvân bunlara kıyasen ikinci derece bir hekîm ad olunabilir. Meslektaşlarına birçok nesâyihde bulunmuştur. İbn Rıdvân tıp ile iştigal eden zevâtta evsâf-ı atiyenin bulunması lâzım olduğunu söylüyor:

- 1) Tabîb fikren ve bedenen sağlam ve zinde olmalı.
- 2) Bedenini ve elbisesini temiz tutmalı. Vakûr ve nezakette itinâkâr bulunmalı.
- 3) Hastalarının esrârını ketme ihtimâm göstermeli ve hastalıklarına dâir ötede beride ifşâattan hazer etmeli.
- 4) Alacağı ücreti değil, münhasıran hastalarının şifayâb olmaları çaresini düşünmeli ve fukâranın tedavisi hususunda zenginler kadar belki daha ziyâde itinâkâr davranmalı.

5) Tabîb mütemâdiyen tetebbuât ve mütâlaaya devam ederek, mümkün olduğu kadar çok âlim, mümkün olduğu nispette hem cinsine çok fâideli olmaya çalışmalı.

6) Hekîmin kalbi temiz ve her türlü ihtirâsât-ı âdiyeden ârî olmalı. Girdiği hânelerde kadınlara, müzeyyenât ve tecemmülât-ı beytiyyeye karşı enzâr-ı harîsâne fırlatmaktan son derece ictinâb etmeli ve ihtirâsât-ı sefîleye mağlûb olmamaya çalışmalı.

7) Tabîb emin ve sadık olmalı, para ve ihtirâsâta mağlûp olarak hiçbir sûretle hiçbir kimseye zehirli muâllecât vermemeli ve bu gibi ilaçların terkib ve sûret-i tertîbini halefe söylememeli, iskât-ı cenîn teşebbüsünden tevakkî etmeli, düşmanlarının tedâvisinde bile dostları kadar ihtimâm göstermelidir.

İbn Rıdvân, bedeni teşkil eden uzuvlardan, cihâzlardan, her bir vazifesini hüsn-i ifâ ederse bedeninin hâli sıhhatte olacağını beyândan sonra vücudun her türlü emrâzdan masûn olup olmadığını anlayabilmek için ne sûretle muâyene icâp edeceğine dâir uzun uzadıya teşrîhâta girişmektedir.

İbn Rıdvân'ın tavsiye ettiği tarz-ı muâyene; tıbbın bugünkü terekkiyâtına nazaran elyevm etıbbânın icrâ ettikleri usûl-i muâyenenin hemen aynı olduğu görülüyor. Müşârünileyhin yetmiş kadar telifâtı vardır. Telifât-ı mezkûrenin kısm-ı azam-ı felsefe ve tabâbete aittir. Bu kitaplardan bazıları zamanımıza kadar intikal edebilmiştir. Mezâhib, edyân, mesâlik-i felsefiyye hakkında da müteaddid eserleri vardır. Müellefâtından bazılarının isimlerini ber-vech-i âtî derc ediyoruz:

- 1- Şerhu'l Kitâbü'l Fark Calinus
- 2- Talik min-Kitâbü'l Temîmî fi'l Agdiyeti ve'l Edviye
- 3- Şerh Kitâb Sanâat Sagîretü'l Calinus
- 4- Şerh Kitâbü'l Nabz Sagîrû'l Calinus
- 5- Şerh Kitâb Calinus ilâ Uglûten fi'l Teennî'l Şifâ el Emrâz
- 6- Şerh Kitâbü'l İstifsât'ül Calinus
- 7- Şerh Baz Kitâbü'l Mizâc'ül Calinus
- 8- Kitâbu'l Usûl fi'l Tıb
- 9- Risâle fi İlâc'ül Cüzâm
- 10- Kitâbü'l Tettebbu'l Mesâil-i Huneyn
- 11- El Nâfi' fi Keyfiyeti Talîmi Sanâatü'l Tıbb
- 12- Tefsîr Makaletü'l-Hakîm Fıtagores fi'l Fazileti
- 13- Makale fi'l Red alâ Efrâim ve İbni Zür fi'l İhtilâfî fi'l Milel

- 14- Makale fi-Defi'l Mazârr ani'l Ebdân Mısır
 - 15- İntizâât Şurûh Calinus el Kütüb Bokrat
 - 16- Kitâbü'l İntisâr Aristotalis
 - 17- Tefsîr Nâmûsü'l Tıbb Bokrat
 - 18- Tefsîr Vasiyyeti Bokrat el Marûfet bi Tertibi'l-Tıbb
 - 19- Kelâm fi'l Edviyeti'l Müshilet
 - 20- Kelâm fi Amel Eşribeti ve'l Maâcîn
 - 21- El Taâlikü'l Tıbbiyye
 - 22- Taâlik fi Saydaletü'l Tıbb
 - 23- Talik min Kitâb Fosidonyus fi Eşribet Lezîzetü'l Sıhhâ
 - 24- Fevâid min Kitâb Filigriyus fi'l Eşribetü'l Nâfiatü'l Lezîzeti
- fi Evkatü'l Emrâz
- 25- Makale fi'l Bâh
 - 26- Makale fi Mezheb Bokrat fi Talîm el Tıbb
 - 27- Makalet fi'l Tarîkı ilâ İhsâ-i Adedü'l-Hummeyât
 - 28- Makale fi İlâc Sabî Esâbe'l Marzu'l Müsem beda-i Fîl ve
- Dâl-Esed
- 29- Kitâb fi Hall Şükûkü'l Râzî âlâ Kütüb-i Calinus
 - 30- Risâlet fi Ezminetü'l Emrâz
 - 31- Makale fi'l Evrâm
 - 32- Kitâb fi'l Edviyeti'l Müfredet
 - 33- Makalet fi Şerefü'l Tıbb
 - 34- Risâle fi'l Kevn ve'l Fesâd
 - 35- Makale fi Sebîlü'l Saâdet
 - 36- Risâle fi Bekanü'l Nefs Bade'l Mevt
 - 37- Makale fi Fazîletü'l Felsefe
 - 38- Makale fi Beka el Nefs âlâ Mezheb-i Eflatun ve Aristotalis
 - 39- Makale fi Hall Şükûk Yahya İbn Adiy el Müsemmât bi'l
- Mahresât
- 40- Makalet fi'l Harr
 - 41- Makale fi Bas Nübüvvet Muhammed mine'l Tevâret ve el
- Felsefe
- 42- Makale fi Enne fi'l Vücûd Nukat ve Hutût Tabîiyyet
 - 43- Makale fi Hadîs el Âlem
 - 44- Makale fi İktisâb el Halâl mine'l Mâl

- 45- Makale fî el Firâk Beyne'l Fâzıl mine'l Nâs ve Sedîd ve'l Atab
- 46- Makale fî Külli Siyâseti
- 47- Risâle fî'l Saâdet
- 48- Makale fî'l İtizâri ammâ Nâkz biha'l Muhdesîn
- 49- Makale fî Tevhîd el Felâsifeti ve İbâdetihim
- 50- Kitâb fî'l Redd âlâ el Râzî fî'l İlm İlâhî ve İsbâtü'l Rusûl
- 51- Kitâbü'l Müstamel mine'l Mantık fî'l Ulûmi ve Sanâyi
- 52- Risâle fî'l Heyûlâ
- 53- Kemâl el Kâmil
- 54- El Saâdetü'l Kusvi Nâkıs
- 55- Kitâb fîmâ Yenbagî en Yekûn fî Nâhûtü'l Tıbb
- 57- Makale fî Hevâi'l Mısr
- 58- Makale fî Mizâcü'l Süker

Tadâd edilen şu kitaplardan başka İbni Rıdvân'ın ufak tefek bazı resâil-i fenniyyesi ve hukemâ-i kadîmeden bazılarının müellefâtına yazdığı talikât ve reddiyelerle âsâr-ı müteferrikası olduğu terâcim-i ahvâl müellifleri tarafından beyân ediliyor.

Ali bin Süleymân

Beşinci asr-ı hicrîde, hulefâ-i Fatimiyye devrinde Mısır'da yetişen ekâbir-i erbâb-ı fenden birisi de Ali bin Süleymân nâm zâttır. Müşârünileyh, heyet, felsefe, riyâziyyât ve tabâbette pek ziyâde meşhûrdur. Hulefâ-i Fatimiyye'den, Âziz, Hâkim, ez Zâhir zamanlarında pek ziyâde şöhrat kazanmıştı. Âhlâfa yâdigâr bıraktığı müellefâtı meyânında meşhûr olan namları ber-vech-i âtîdir:

1- İhtisâr Kitâbi'l Hâvî fî'l Tıbb

2- El Havâssü'l Tıbbiyyetü'l Münteziatü min Kütübi Bokrat ve Calinus ve Gayrihâ

3- Kitâbü'l Taâlikü'l Felsefiyye

4- Makale fî Enne Kabûlü'l Cismi'l Tecezzü'ü Lâ Yakıf ve Lâ Yentehî ilâ mâ Yetecezze

5- Tadîd Şükûkin Telzim Makale Aristotalis fî'l İbsâr ve Tadîd Şükûkin fî Kevâkıbü'l Zeneb

İbn Ebû Usaybia Ali bin Süleymân'nın *Kitâbü'l Taâliki'l Felsefiyye* ünvânlı eserini 411 tarihinde Halep'te yazmış olduğunu müellifin hatt-ı destiyle muharrer bir nüshasının mütâlaasına istinâden beyân etmektedir.

Yine İbn Ebû Usaybia'nın rivayetine nazaran *El Havâsu'l Tıbbiyyetü'l Müntezitü min Kütübi Bokrat ve Calinus ve Gayrihâ* ünvânlı kitap dört büyük ciltten mürekkebe imiş. İbn Usaybia; bu kitabın müellifin hatt-ı destiyle muharrer nüshalarını bizzat görmüş olduğunu iddiâ ediyor.

Emir Mahmudi ed-Devle Ebû'l Vefa Mübeşşir bin Fâtik

Ebû'l Vefa'nın mensûp olduğu ümerâ-i Mısıriye arasında ilm-i irfânıyla iştihar etmiş bir sima-yı necâbet-penâhtır. Hikmet, felsefe, tıp, ulûm-ı ri'yâziyye ve mantıkta hayret-i bahşâ bir iktidara mâlikti. Meclis-i irfanı urefâ ve fuzelâ-yı asrın mülâzemetgâhı idi. Müşârüni-leyh, erbâb-ı ilm ve irfânı, ashâb-ı hüner ve sanâyii himaye ve teşvik suretiyle fûnûn ve sanâyiin terakkiyatına pek çok hizmet etmiştir. Kendisi de bilzat ulûm-ı hikemiyye ve felsefiye tadrîs ederdi. Dershâne-i irfanında pek çok zevât iktisâb-ı fazl ve marifet etmiştir. Meşâhir-i etibbâdan "Ebû'l Hayr Selâme bin Hamûn" İbn Fâtik'in yetiştirmiş olduğu fuzelâdan biridir.

Yazısı pek güzel olduğu için hükemâ-i kadîmenin eserlerini istinsâh ederek kütüphânesine doldurdu. İbn Fâtik Kütüphânesi, o zamanda dârülkütüpleri pek zengin olan, Mısır'ın en meşhûr kütüphânelerinden birisi idi.

Vâsi salonlar, müteaddid odalardan mürekkebe olan bu kütüphâne, en nadir, en kıymettar âsâr ile mâlâmâl olduğundan erbâb-ı tettebbu hall-i müşkilât için her vakit buraya mürâcaat ederlerdi. Kendisi bütün evkâtını bu kütüphâne mütâlaa ve tahrîr-i âsâr ile imrâr eder, gece gündüz buraya kapanarak âilesiyle bile pek az meşgul olurmuş. Müşârüni-leyhin zevcesi bu halinden pek ziyâde müteessir olarak kitaplara karşı derin bir kıskançlık, intifâ-i nâ-pezîr bir kin beslermiş. Bu kin sevgiyle zevcinin vefatında bütün kitaplarını derleyip toplayarak havuza atmış ve bu suretle kitaplardan ahz-i intikâm etmiş imiş?!

İbn Ebû Usaybia *Kitab'ül Enbâ* ünvânlı eserinde bu rivâyeti tasdik ve havuza atılarak bozulmuş olan bu kitaplardan bazılarını bilzat görmüş olduğunu beyân ediyor. İbn Fâtîk'in kıymettar eserlerinden ekserîsinin bu hırs-ı câhilâne yüzünden mahv ve zâyi olduğu şüphesizdir. Âsâr-ı mütebâkiyesinden meşhûr olarak ber-vech-i âtî beş kadar müellefâtı vardır:

- 1- Kitab'ül Vasâyâ ve'l Emsâl
- 2- El Mûcez min Muhkemi'l Akvâl.
- 3- Kitâb Muhtâr'ül Hikem ve Mehâsin'ül Kelim
- 4- Kitâb'ül Bidaye fi'l Mantık
- 5- Kitâb fi'l Tıbb

Beşinci asrı hicride Mısır erbâb-ı fenn ve hikmeti arasında İshâk bin Yunus'un da meşhûr sîmâlardan olduğu anlaşıyor. Müşârünileyh ulûm-ı hikemiyye, tabiyye, felsefiyye ve tıbbiyyede pek ziyâde iştihâr eylemişti. Tıbbın cihet-i ameliyyesinde pek çok mahâret ve hazâkatı bulunduğu mervîdir.

Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el Mevsilî

İbn ebû Usaybia, Ammar bin Ali el Mevsilî'den bahs ederken diyor ki: Müşârünileyh Musul'da tevellüd etmiş meşâhir-i kehhâlîn-i İslâmiyedendir. Ameliyyât-ı tıbbiyyede hazâkat ve maharetiyle marûf idi. Daha Musul'da iken tabâbetle iştihar eylemişti. Bilâhere Mısır'a hicretle orada ihtiyâr-ı ikamet eylemiştir. Ammar, Halife Hakem namına *El Muntehab* ünvânlı bir eser ithâf eylemiştir. Bu kitapta emrâz-ı ayniyyenin sûret-i tedavisinden bahs etmiş ve bu husûsta istimâl olunacak âlât ve muâlecata dair uzun uzadıya teşrihâta girişmiştir.

Ammar bin Ali'nin, perde inmiş olan gözlerde operasyon yaparak perdeleri alabildiği muhakkaktır. On dördüncü asr-ı milâdi eazımından *Nûru'l- Uyûn* müellifi kehhâl-i şehir Selâhuddîn, perde inen gözlerde icra olunacak ameliyyât hakkındaki malûmâtı, Ammar bin Ali Mevsilî'nin *El Muntehab*'ından iktitâf etmiş olduğu muhakkaktır.

MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN KÜTÜPHÂNELER¹³

Âlem-i İslâm'da büyük kütüphâneler tesisine ikinci asr-ı Hicrî-de başlanılmıştır. Bu devirde yazılan âsârın hemen ekserisi ahkâm-ı diniyyeye, vukuât-ı tarihiyyeye, eşâr ve durûb-ı emsâle âit olup ceylan derileri veyahut adi deriler veyahut bu gibi şeyler üzerine yazılmışlardı.

İslâmlar arasında zevk-i mütâlaa, cem-i kütüb merakının ne derecelerde ileri gitmiş olduğuna, teşkil olunan kütüphânelerin vüsât ve zenginliğine dâir bir fikir edinebilmek için müdakkıkin-i garbî'yeden Etienne Quatremêr ile asr-ı hâzır eâzım-ı fuzelâsından Hintli Süleymân Şiblî hazretlerinin âsârları tedkik edilmelidir.

Filhakika mütefekkirin-i İslâmiye meyânında kütüphâne tesisi fikri son derece taammüm etmiş ve hemen her hanede binlerce kitaplardan müteşekkil bir kütüphâne bulunmak ihtiyacât-ı zarûriyye hükmüne girmişti. Meselâ meşâhîr-i ulemâdan Ebû Amr el Üla'nın kitapları, evinin tavanına kadar dayanacak derecede cesîm bir kitle teşkil ettiği meşhûrdur. Daha Emeviler devrinde Halid bin Yezid el Câbir ve Cafer Sâdık'ın haneleri kütüb-i fenniyye ile mâli idi. *Fihrist* müellifinin beyânına nazaran Câbir'in yalnız kendi telifâtı olan kitapların adedi iki yüzü mütecâviz bulunuyordu. Bu kitapların birçoğu tarih-i tabîiye, felsefeye, tabâbet ve kimyaya ait idi. Resmî ve umûmî kütüphânelerin zenginliği ise insana hayret verecek derecede idi. Ulûm ve fûnûnun bugünkü terrakiyâtına, vesâitin mükemmeliyetine, sanat-ı tıbbâtın bahş ettiği sühûletlere rağmen elyevm dünyanın en zengin yegâne darü'l-kütübü olan Paris kütüphânesinde iki milyon sekiz yüz bin kadar kitap mevcût olduğu halde Ehl-i Salib barbarları tarafından ihrâk edilen Trablusşâm Kütüphânesi'nde üç milyon kitap bulunduğu ecnebi müverrihlerin bile taht-ı itirâfindadır. Kâhire'de Fâtîmîlerin inşâ ettiği kütüphâne 18 büyük salondan ibaret ve iki milyon kadar kitabı câmi idi.

¹³ *Sebilürreşâd*, 22 Mayıs 1913.

Hakim-i şehir Nasirüddün Tûsi'nin tavsiyesiyle Hülâgü tarafından Merâğa'da tesis edilen kütüphanede ise dört yüz bin cilt kitap bulunduğunu muhakkaktır.

Kurtuba'da Hâkem Kütüphanesi'nin muhteviyâtı da yine bu miktara bâliğ oluyordu. İnsan bu rakamların delâlet ettiği kitapları, bunların nasıl bir azim ve himmetle telif edildiklerini, ne derece mesârif-i ihtiyari ile istinsâh ve cem olunduklarını düşündükçe saatlerce vakfe-gir-i hayret ve takdir olmaktan kendini alamıyor!

Kütüphânelerin tekessürüyle ve memâlik-i İslâmiye'nin her tarafına intişârı üçüncü asr-ı Hicrî'de başlar. Fîlhakika bu asırdan itibaren ki bilâd-ı vâsia-i İslâmiyenin her tarafına hususî ve umûmî birçok kütüphâneler teessüs etmiş olduğu görülüyor.

Üçüncü asrın nısf-ı ahîrinde Mûstansır inşâ ettiği mektep ittisâlinde seksen bin cilt kitabı muhtevi bir de kütüphâne tesis eylemişti. Bağdât kütüphâneleri hulefâ-i Abbasîyenin ilâ-yı şânını temin eden esbâbdan biri gibi ad olunabilir. Hârûn el Reşid tarafından tesis edilmiş olan Beyt'ül Hikme Bağdât kütüphânelerinin anasıdır. Beyt'ül Hikme, bilâhere Me'mun zamanında daha ziyâde bir şöhret kazanmış, daha ziyâde zenginleşmiştir. Bu kütüphânede âsâr-ı Arabiyye'den mâadâ Rumca, Hintçe, Süryanice ve Farsça yazılmış pek çok ve kıymetdâr kitaplar mevcût idi. Beyt'ül Hikme sade bir kütüphâne değildi. Burası aynı zamanda tercüme, istinsâh telif ve tedris ile meşgul olan eâzımın da makarr-ı ictimâî idi. Kitapların mütâlaası için mürâcaat eden zevât hususi mütâlaa salonuna girer ve istediği kitabı alarak mütâlaa ve tetkik edebilirdi. Beyt'ül Hikme'ye nezâret husûsu ayrıca bir memur-ı mahsusa tevdi edilmişti.

Bu memura "Sâhib-i Beyt'ül Hikme" ünvânı veriliyordu. Me'mun zamanında Beyt'ül Hikme'ye devam eden eâzım arasında "Musa Bîraderler", "Muhammed bin Musa el Harezmi", heyet-i şînâs-ı şehir "Yahya bin ebû Mansûr Mevsuli" ve "Fazl-ı bin Nevbahtî" gibi erbâb-ı fenn pek ziyâde iştihâr eylemişlerdi.

Âl-i Büveyhî'den Bahâüddeve'nin veziri, hiss-i maârifperverisiyle marûf Sabour bin Ardeşir Bağdât'a Beyt'ül Hikme tarzında ikinci büyük bir kütüphâne daha tesis eylemişti.

381 tarihinde tesis edilen ve on binden ziyâde kitabı câmî olan bu kütüphâne maatteessüf Selçukilerden Ertuğrul'un Bağdât'a girdiği esnada kazâen muhterik olmuştu. Pek kıymatdâr âsâr-ı nâdire ile mâlî olan bu dârü'l kütübün mahv ve tebâh olması ulûm ve fûnûn için pek müellem zâiyât-ı azîmedendir. Bu suretle mahv olan kütüphâneler daha pek çoktur: Altıncı asr-ı Hicrî'de Nişâbur'da zuhur eden bir ihtilâl esnasında yüz binlerce âsâr-ı ilmiyye ile mâlî beş kadar kütüphâne kâmilten yanıp mahv olmuştu.

Lêon Africain vaktiyle Fâs ve Marâkeş'de pek çok kütüphâneler bulunduğunu beyân ettiği halde bugün oralarda o derece meşhûr tek bir kütüphâne kalmış olduğu bile meşkûkdur.

Ben-i Hafs ümerâsının diyar-ı Mağrib'de otuz altı bin ciltten mürekkeb bir kütüphâne teşkil etmiş olduklarına dâir tarihte bir kayıt vardır. Demek ki bu kütüphâne de, kanlı ihtilâller, sûzişli muharebeler esnasında mahv olup gitmiştir.

Endülüs kütüphâneleri, Bağdât dârü'l kütüpleri ile bi-hakkın rekabet edebilecek kadar zengin ve kesretli idiler.

Casiri Endülüs kütüphâneleri ile meşhûr birçok şehir tadâd ediyor. Endülüs kalesinde ilk kütüphâneleri tesis eden zât Mülûk-ı Emevîyye'den Hakem bin Nâsır'dır. Hakemin Kurtuba Saray'ında teşkil etmiş olduğu kütüphâne, müteâddid salonlardan mürekkeb idi. Kitaplar ait oldukları fenlere göre kısım kısım ayrılmış ve suret-i mükemmelede katalogları tertip edilmişti. Hakemin kütüphânesinde bulunan kitapların dört yüz bin cildi mütecâviz olduğu İbn Haldun tarafından beyân edilmektedir. Yalnız şiir ve edebiyata ait olan kitapların katalogları 44 cilt kitap teşkil ediyordu.

Hakem kütüphânesinin tesisini müteâkip bu yolda dârü'l kütüb teşkili, Endülüs'ün her tarafında zaruri bir ihtiyaç halini almıştı. Yalnız Gırnata'da yetmiş kadar umûmî büyük kütüphâne tesis edilmişti. Husûsî kütüphânelerin miktarları hakkında bunlara kıyâsen bir fikir edinmek kâbildir.

Mülûk-ı Fâtîmîye'den Aziz Billah'ın Mısır'da tesisine muvaffak olduğu Hazinet'ül Kütüb hakikaten bir gencine-i irfân idi. Bu kütüp-

hânedede bir milyonu mütecâviz kitap cem edilmiş olduğu Makrîzî'nin cümle-i rivayetindedir. *Terâcîmül Hükemâ* müellifinin ifadesine nazaran bu kitaplardan on sekiz bini fûnûn ve felsefeye ait olduğu gibi birçok da âlât-ı hendesiyye ve rasadiyye bulunurmuş.

Vâhayfâ ki, birer gencîne-i irfân olan bu ve emsâli kütüphâneler Mısır'da zuhûr eden ihtilâller neticesinde kâmilten mahv olmuşlardır. Bu kitaplardan bir kısmı Nil'e atılmış, bir kısmı da çöle götürülerek ciltleri tamaan sökölüp alınmış ve içleri kumlar içine bırakılmışlardı. Rüzgârlar bu kitap kütleleri üzerine kum yığarak birer tepe haline getirmiş olduğundan bunlara *Tellül Kütüb* nâmı verilmişti.

Bilâhare Hâkim bi Emrillah Mısır'da Dârü'l Hikme nâmı altında daha büyük ve daha mükemmel bir kütüphâne tesis eylemiştir. Dârü'l Hikme'nin mütâlaa salonlarına kıymetdâr halılar ferş edildiği gibi kapı ve pencereleri de müzeyyen perdelerle mükemmel bir hale konulmuştu. Dârül Hikme'nin bir nâzır ve müteaddid hâfız-ı kütübleri vardı. Bu memurlar kitapların muhâfazasına, Dârül Hikme'nin nezafetine bakmakla mükellef idiler. Dârül Hikme bil cümle erbâb-ı mütâlaaya küşâde bulundurulurdu. Burada kitap istinsâh etmek isteyenlere kâğıt, kalem ve mürekkeb gibi levâzımât kâmilten meccânen veriliyordu.

Ekâbir-i ulemânın Dârü'l Hikme dâhilinde münâzarât ve mebahîsât-ı ilmiyyede bulunmalarına da mesâğ vardı. Dârül Hikme'de bulunan kitapların adedi yüz bini mütecâviz olduğu muhakkaktır. Daha sonra Selâhaddin Eyyûbi Mısır'da kütüphâne tesis eylemiştir.

Suriye'de büyük ve resmî kütüphâneler tesisi Nureddin Zengî zamanına müsâdiftir. Müşârünileyh Şâm, Halep, Hama, Humus, Balbek ve sair şehirlerde Hazâin-i Nûriyye nâmı altında birçok kütüphâneler tesis eylemişti.

Nureddin'in dersihâne-i feyyâzında perverîşiyâb-ı irfân olan Selâhaddin Eyyubi'de bu hususta müşârünileyh'in eserine iktifâ etmiş ve Suriye'de müteaddit kütüphâneler inşâsına muvaffak olmuştur.

Yâkût el-Hamevî'nin *Mucemül Buldan* ünvânlı eserinden anlaşıldığına göre Horasan kıtasında da vaktiyle pek zengin ve müteaddid kütüphâneler mevcut imiş. Müşârünileyh pek çok istifâde etmiş ol-

duğu kemâl-i minnetle yâd ettiği Merveşşahican şehrindeki on kadar kütüphâne hakkında dûr-ı daraz-ı mâlumat vermektedir.

İbn Sînâ'nın dâr'ül feyzi olmakla müştehir Emir Nuh ibn Mansur'un kütüphânesi de pek kıymetdâr ve pek nâdir âsâr-ı ilmiyye ve fenniyyeyi câmi bulunduğu hazret-i üstâdın müellefatındaki beyânından anlaşılıyor.

Nâm-ı irfân ittisâmları âlem-i İslâm'ın şaşaa-i iftihârına birer hüzme-i mübahât bahş eden eâzım-ı fuzelânın hususî kütüphânelerinin zenginliği de cidden mûcib-i hayret bir derecede idi.

Meselâ İbn Cezle vefat ettiği zaman Kayrevan'da bıraktığı kitaplar yüzlerce deve yükü ağırlığında idiler. Bağdât'a Reisü'l Etıbbâ tayin olunan Eminüddeve ibn el Tilmizi'nin kütüphânesi de zenginliği ile iştihâr eylemişti. Eminüddeve hususî kütüphânesinde yirmi bin ciltten ziyâde âsâr bulunduğu mütevâtirdir. Meşâhîr-i ulemâdan ve üdebâdan Asmai'nin hanesinde kitaplardan geçecek mahal bulunmazdı. Beşinci asırda yaşayan Emir Mübeşşir İbn Fatîk'in hususî kütüphânesine de herhangi fenne dâir olursa olsun aranılan kitabın bulunmaması kâbil değildi. Kendi bütün ömrünü bu kitaplar arasında mütâlaayla imrâr eylemiştir.

Hususî kütüphânesiyle müştehir Muvaffak ibn Mutrân kitap istinsahıyla mükellef üç memur istihdâm ederdi. Bunlar gece gündüz İbn Mutrân'ın kütüphânesi için âsâr-ı nâdire istinsâhıyla meşgul olurlardı. İbn Mutran vefat ettiği zaman kütüphânesinde bizzât istinsâh ettiği âsârdan mâadâ on bin cilt kitap bulunmuştu. Ebû Muzaffer bin Muarri'f de zengin bir kütüphâneye malikiyetle iştihâr eylemişti. Müşârünileyh bütün kitaplarını gayet müzeyyen surette teclid etmeyi itiyâd edinmişti. Kitap cemî hususunda en çok masraf-ı ihtiyâr etmiş olan zevât meyânında Gâzân Hân vüzerasından Mongol Tarihi müellif-i şehiri Reşidüddin, mümtaz bir mevki işgal eder. Müşârünileyh kütüphânesine cem etmiş olduğu kitapların yalnız istinsâh ve teclidi için altmış bin dinâr yani 900.000 frank sarf etmiş olduğu meşhûrdur.

Kıymetdâr ve zengin kütüphâneleriyle iştihâr eden ekâbir meyânında Hicret-i nebeviyenin 646 tarihinde vefat eden *Teracimü'l Hükemâ* müellif-i fâzılı Cemalüddin İbnü'l Kifti birinci tabakada tadâd olunabilir.

Kütüphâne-i irfân-ı beşeriyete *Teracimü'l Hükemâ* gibi asâr teâkub ettikçe kıymeti de o nispette artan bir eser-i muazzam yadigâr ederek cihân-ı marifeti kendisine ebediyen minnettâr bırakmış olan Cemalüddin bütün hayatını bu kıymetdâr kitaplar arasında geçirmiş, mütâlaatına ve tetkikât-ı ilmiyyesine mânia teşkil eder havfiyle izdivaç bile etmemiştir. Vefatında elli bin dinâr kıymetinde tahmin edilen kütüphânesi Halep emirine vâsiyet ve terk eylemiştir. Cemalüddin mülûk-ı Eyyubîyye devrinde mesned-i vezârâta nâil olmuştu. Müşâ-rünileyh *Terâcimü'l Hükemâ*'dan başka Mısır Kıbtîlerinin ve mülûk-ı Selçukiye'nin de mükemmel tarihlerini yazmıştır.

Fihrist müellif-i şehiri Muhammed ibn İshak ile *Uyun'ül Enba fi Tabakat'ül Etıbbâ* ünvânlı eser-i meşhûr İbn Ebu Usaybia'nın da gayet zengin birer kütüphâneleri bulunduğunu zan ve tahmin edebiliriz. Fihhakika *Fihrist* ve *Tabakat'ül Etıbbâ* gibi mükemmel eserlerin meydana konulabilmesi behemehâl gayet zengin bir kütüphâne sahibi olmaya mütevaftıdır.

İslâm'ın edvâr-ı şaşaa-i dârında zenginlik ve kesret ve kıymetleriyle iftihâr edilen bu kadar hazâin-i marifinden bugünkü Müslümanların elinde kalabilmiş olan miktar binnisbe pek az ve adetâ hiç mesâbesindedir. Âlem-i İslâm'da bu gibi cihân-ı kıymet hazinelerinin ziyâna ebediyyen eşkrîz-i teessür olsa becadır. Zengin ve meşhûr kütüphânelerden ekserisi ihtilâller, isyânlar kanlı muharebeler esnâsında yanıp mahv olmuşlar veyahut sırf sâike-i cehl ve taassupla yok edilmişlerdi. Trâblusşam, Mısır, Endülüs, Bağdât ve Nişâbur kütüphâneleri esnâ-yı harp ve cidalde mahv edilmişti. Hülâgü'nün Bağdât'a Berberilerinin Mısır'a hücumları maârif-i İslâm için nasıl bir felaket kasırgası olmuş ise Ehl-i Salib derneklerinin Suriye'ye tehâcümeleri de o kadar ve belki onlardan daha ziyâde tahribât-ı ilmiyye intâç eylemiştir. Hülâgü Bağdât'a girdiği zaman kitapların bir kısmını kerpiç makamında istimâl ederek hayvanlarına ahîr ve yemlik yaptırmış ve kısmi mütebakisini

de Dicle nehrine doldurmuştu. Ehli Salib ise Trablusşam'ı zabt edince Kont Bertram cihân-ı Hıristiyanat'ın bu lekeli kahramanı üç milyon kitabı havî olan meşhûr kütüphâneyi kâmilten yaktırmıştır.

Kütüphânelerden bazıları da sırf eser-i kin ve intikam veya sâike-i cehl ve taassupla mahv edilmişlerdi. Yusuf el Sebti altıncı asr-ı Hicrî'nin nihayetlerine doğru Bağdât'ta vâsi bir meydan dâhilinde sâike-i garaz ve taassupla Abdüsselâm'ın kütüphânelerinin yaktırıldığını biz-zât görmüş olduğunu kemâl-i sûzîşle rivâyet ediyor.

Yanan kitaplar arasında İbn Heysem'in ilm-i heyete dâir olan müellefât-ı âliyyesi de bulunuyormuş! Aynı felakate daha ziyâde müthiş, daha ziyâde amansız olmak üzere Endülüs kütüphâneleri de maruz kalmışlardır. Muvahhidin'den Yusuf sâike-i cehl ve taassupla âsâr-ı fenniyeye ve felsefiyeyi kâmilten mahv etmeye azm eylemişti. Bir halde ki meşhûr İbn Zühîr ailesinden başka hiçbir kimse hanesinde bu gibi kitaplar bulundurmaya cesaret edememişti. İspanyolların Endülüs'ü istilaları cihân-ı ilm-i irfâna eşkabe-i hunin döktürecek facialara, dehhâş felaketlere, tamir ve iadesi na-kabil zayialara sebep olmuştur. Barbar İspanyollar Endülüs'e girdikleri zaman ellerine geçen kitapları kâmilten yakmış, kütüphâneleri hak ile yeksan etmiş, âsârı medeniyye nâmına ne görürlerse kâffesini yakıp yıkmış, bir vakitler irfân ve medeniyetin zirve-i kemaline itilâ etmiş olan Endülüs'ü haşyet-engiz bir harabezâr-ı cehl ve taassuba çevirmişlerdi.

Avrupa müelliflerinden Conde'nin itirâf ettiği üzere İspanyolların Endülüs'de yalnız umûmî meydanlarda yaktıkları kitaplar miktarı bir milyonu tecâvüz ediyordu. Müverrih Flecher, Kardinal İximenes'in; gayetle müzeyyen ve müzehheb ciltlerine bile acımayarak; kendi eliyle elli binden ziyâde kitap yakmış olduğunu söylüyor.

Müthiş yangınlar, bi aman tahriplerden kurtularak son asra kadar intikâl edebilen âsâr-ı fenniyeye-i İslâmiye'de bugün maatteessüf hakiki vârislerin ellerinde bulunmuyorlar. Yüz binlerce hazain-i irfân, bugün Avrupa kütüphânelerini tezyîn etmektedir. Fransa'da Paris, İspanya'da Escorial, Almanya'da Leid, İngiltere'de Oxford, Avusturya'da Viyana kütüphâneleriyle Avrupa'nın sâir biladındaki müessesât-ı ilmiyyeler,

bu gibi âsâr-ı ‘âliyye-i İslâmiye bekayasıyla mâlâmâldır. Şark kütüphânelerinde kalabilmiş olan kıymettar kitaplar da yüzlerce liralar feda edilmek suretiyle bulundukları mahallerden aşırılarak Avrupa kütüphânelerine götürülmektedir. Kıymeti takdîr ve muhâfaza edilemeyen mevrûsatın behemehâl bir gün kadirşinas ellere geçmesi umûr-ı tabiiyyedendir. Munsıfâne düşünülürse bu hususta şâyân-ı tevbih ve nefret olan Avrupalılar değil, mîrâslarını hüsn-i muhâfazaya itinâ ile onlardan istifâde etmeye çalışmayan şarklılardır!...

MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN RASATHÂNELER¹⁴

İslâmların terakkiyât-ı ilmiyye ve tekâmülât-ı medeniyyeye olan hizmetlerini takdîr edebilmek için silsile-i makâlatımızda nâm-ı fezâil ittisâmlarını hürmetle zikr ettiğimiz ekâbirin terâcim-i ahvâl ve âsâr-ı müellefelerinin tetkiki kâfi değildir. Bu âsâr ve terakkiyâtın netâyic-i zarûriyyesinden olan müessesât ve âbidât-ı fenniyye hakkında da bir fikir edinmek icâp eder.

İslâmların tesis etmiş oldukları medâris, mekâtip, kütüphâne, hastahâne gibi âsâr-ı ilmiyyeye dâir asr-ı hâzır efâzıl ulemâsından Hintli Şibli Numan Efendi hazretlerinin Urdu lisanı üzerine telif etmiş olduğu *Resâil-i Şibli*, İslâmların bu husûstaki terakkiyât-ı hayret-bahşâsını pek zengin bir tarzda tasvir etmektedir.

İnsan şark ve garb hazâin-i irfânını tetkik ettikçe; her an İslâmların yeni bir muvaffakiyâtına, yeni bir ihtirâna kesb-i ıttılâ ederek hayretten hayrete düşüyor, medeniyet-i İslâmiye'nin pîşgâh-ı izzet ve celâletinde zânû be-zemin-i tebcîl olmaktan kendini alamıyor.

İslâm'da fen ve felsefe ünvânı altında yürüttüğümüz sütûnları yalnız erbâb-ı fennin terâcim-i ahvâl ve âsâr-ı müdevvenisine hasr edecek olursak, medeniyet ve maârif-i İslâmiye hakkında o derece esâslı bir fikir vermek mümkün olamayacağı şüphesizdir.

Ancak müessesât-ı ilmiyye ve medeniyyenin tetkiki bize bu husûsta en esâslı malûmât ve kanâati verebilecektir.

İnsanlar; ne kadar fâzıl olurlarsa olsunlar, esâsen fenayâb olmakla muttasıftırlar. Onların âsâr-ı ilmiyye ve müessesât-ı nâfialardır ki; nâmlarını ebediyen ebkâya hâdim olurlar. Yine bu gibi âsâr ve müessesât vâsıtasıylardır ki, mâzinin hamûle-i irfân ve terakkiyâtı müstakbele intikâl eder.

İslâmlar sâha-ı fenne atıldıkları tarihten itibaren müessesât-ı nâfia ve âbidât-ı ilmiyye tesis ve inşâsına hasr-ı himmet etmişlerdir.

¹⁴ *Sebilürreşâd*, 5 Haziran 1913.

En parlak ve en muazzamları en evvel Bağdât'ta ilâ edilmiş olan bu gibi müessesât, İslâmiyet'in intişâr ettiği bilâdın kâffesinde, tedricen, birer timsâle, birer nümûneye mâlik olmuşlardır.

Bağdât, Semerkânt, Kâhire ve Kurtubâ gibi büyük şehirlerde itilâ-nümâ olan müessesât-ı ilmiyyenin miktarları birkaç âdete bile inhisâr etmemiş olduğu görülüyor. Ulûm ve fûnûnun âgûs-ı İslâmiyânda sû-ret-i inkişâfını tetkike medâr olmak üzere aşağıki sûtûnları medeniyet-i İslâmiyenin ilâ etmiş olduğu müessesât-ı ilmiyye ve âbidât-ı fen-nyeye tahsis ediyoruz:

İslâm'da İlm-i Heyet ve Rasathâneler

Âsâr-ı Yunâniyye, Hindiyîye, Keldâniyye ve Farsiyye Arapçaya nakil ve tercüme edildikten sonra İslâmlar ilm-i heyetin terakkisi husûsunda şâyân-ı takdîr muvaffakiyât göstermişlerdir.

Esâsen evkât-ı şeriiyenin tayini meselesi de, İslâmları şems ve kamerin harekâtına dâir tetkikât icrasına sevk ediyordu.

İlm-i heyet, âlem-i İslâm'a Muhammed Fezari tarafından tercüme edilen *Sind Hind* kitabıyla dâhil olmuştur. İslâmlar arasında fezâ-yı heyetin inkişâfı için bu ufâk şule kifâyet etmiş, az zaman zarfında felekiyâta dâir hakikaten hayret-bahşâ âsâr ve müellefât meydana getirilmiştir. Filhakika hulefâ-yı Abbasiyeden el Me'mûn devrinde -evvelce bahs etmiş olduğumuz Beytü'l Hikme erkânından- Muhammed bin Mûsâ el Harezmi tarafından gayet mükemmel bir zîc telif ve tertip edilmiştir.

Harezmi bu eserinde kevâkibin harekâtını mübeyyin cedâvil-i mükemmele derç etmiştir. Harezmi'nin kitabı o devirde fevkâlade bir rağbet kazanmış ve Endülüs eâzım-ı ulemâsından meşhûr Mesleme bin Ahmed el Murhîti'nin zuhuruna kadar şöhret ve kıymetini muhafaza edebilmiştir.

Yine Me'mûn devrinde Sincar sahrâsında ârızın nısfunnehâr dâiresini ölçmüş olan Musa biraderler ile Ebû Maşer Belhî, Ahmet bin Kesîr Fergani, Sehl ibn Bîşr bin Hânî gibi eâzım da, âlem-i İslâm'da

ilm-i heyetin terakkisi için şâyân-ı tebcil hidemât-ı mühimmede bulunmuşlardır.

Dördüncü ve beşinci asr-ı hicrîlerde meşâhir-i hükemâ-yı İslâmiye'den Ebû'l Reyhân Birûnî, Ebû 'l Vefâ el-Buzcânî, Ebû'l Hanîfe Dîneverî, Benî'l Alem, el Bâttanî gibi eâzım da tarih-i heyette ebedi birer nâm bırakmaya muvaffak olmuşlardır. Ebû'l Reyhân Tastih-i Küre'yi ilk evvel keşf etmek şerefini kazanmış ve *El-Âsârü'l-Bâkiye An'il-Kurûni'l-Hâliyeti*, ünvânlı kitabında bu hususa dâir malumât-ı mükemmele vermiştir.

Mısır'da İbn Yunus telifine muvaffak olduğu dört ciltten mürekkep meşhûr zîci ile hadîka-ı fenne muhalled bir âbide rekt etmiştir. İbn Yunus'un zîci o devirlerde cihânın her tarafına intişâr etmiş ve her yerde en mevsûk olarak tanınmıştır.

Kıtab'ul Zic Âlâ Seniyyü'l Arab müellifi, zi- şehiri Ebû İshak İbrahim bin Ceyb Fezaizî de tarih-i felekiyâtta ebkâyâ nâm etmeye muvaffak olmuş, heyet-şinasândan Ebû el Semh ve İbn Hammâd tertibine muvaffak oldukları zîciler ile fenn-i heyet de bir safha-ı tekâmül göstermişlerdir. İlm-i heyetin, âlem-i İslâm'da en ziyâde mazhar-ı terakki olduğu devir, yedinci asr-ı hicrîdir.

Bu asırda idi ki; meşâhir-i hükemâ-yı İslâmiye'den Nasîrüddin Tûsî zuhur etmiş ve Hülâgü'ye 657 senesinde meşhûr Merâğa Rasathânesini tesis ettirmiştir. Tûsî'nin meşhur-ı âlem olan Zîc-i İlhanî'si Merâğa Rasathânesi'nin kütüphâne-i cihâna yadigâr bıraktığı muhalledât-ı azimedendir. Tûsî, Zîc-i İlhanî'yi Fârisî lisanı üzere yazmıştır. Nasîrüddin Tûsî aynı zamanda rasat âletlerinde de pek mühim tekâmülât icrâsına muvaffak olmuştu. Usturlâb âletinin tekâmülü Tûsî'nin semere-i dehâsıdır. Küre ve usturlâb âletlerindeki asâ müşârünileyh tarafından ihtirâ edilmiştir.

Nasîrüddin Tûsî'den daha evvel, Bedî'i Usturlabî de ilm-i heyette dâir birkaç âlât-ı rasadiyye icat eylemişti. Tûsî'nin muasırlarından Mu'eyyid-i Ârzî, Necmeddin Kazvini gibi ekâbir de felekiyun-ı İslâmiye meyânında tadâd olunabilirler.

Ulemâ-yı İslâmiye, mesâî-i cihân pesendâneleriyle heyeti bir fenn-i müspet ve riyâzi haline getirmişlerdi. Tûsî ve Fergâni gibi zevâtın himmetleri sâyesindedir ki; akvâm-ı kadîme arasında pek ziyâde mergûb ve müştehir olan ilm-î nücûm kıymet ve itibârdan sâkıt olmuş, ilm-î nücûm nâmı altında ortaya atılan şeylerin vehmiyyât ve hayâlatttan ibâret; kıymet-i ilmiyyeden mahrum esâssız şeyler olduğu tahakkuk etmiştir.

Felekkîyûn-ı İslâmiye, ilm-î nücûmun vehmiyyâtı yerine riyâziyât ve hakiki rasadâta müşir olan ilm-î heyet ikâme etmiş, bu husûstaki tetkikât ve rasâdatlarını mükemmel ve muntazam ziclerde derç eylemişlerdir. İlm-i heyetin terakkîyâtına masrûf olan hizmetler bugün Avrupa müelliflerinin bile taht-ı itirâfındadır. Bu fenne dâir cihân-ı marifete ihdâ etmiş oldukları âsâr ve âlât-ı heyieyye, mesâî-yi mübeccelelerinin her asır için muhalled birer âbidesi hükmünde ilelebet pâ-yidâr kalacaktır.

Rasathâneler

Cihân-ı İslâmi'de ilk rasathâne hulefâ-yı Abbâsiyye'den el Me'mûn devrinde tesis edilmiştir. Bağdât'ın Şemmâsiye mevkiinde tesis edilen bu rasathâne müşâhedât-ı cevviyenin ilk merkez-i irfân penâhıdır. Az bir müddet sonra yani hicretin 214'üncü senesinde Şâm'da Cebel-i Kaysûn üzerinde ikinci bir rasathâne daha tesis edilmişti. Ebû-l Kâsım Sâid el Endülüî, *Kitâb el Tarîf-i Tatbikât-ı el Umem* ünvânlı eserinde diyor ki:

Halîfe Me'mûn, rasathânelerin tesisi ve âlât-ı rasadiyye imâliyle rasadata başlanılmasını Yahya bin Mansûr, Halid bin Abdulmelik el Mervezî, Sind bin Âli ve Abbas bin Cevherî'den mürekkeb bir heyete havâle eylemişti. Âli bin İbrahim el Şâtır da Şâm'da rasadât icrâ eylemiştir. Bu heyet erkân-ı Me'mûn'un vefatına kadar icrâ-yı rasadâta devam etmiş ve birer zic tertibine muvaffak olmuşlardı. Ebû'l Ferec, Musa biraderler tarafından Bağdât'a bir rasathâne tesis edilmiş olduğunu rivâyet ediyor.

Bağdât'ın en meşhûr rasathânesi Âl-i Büveyh'in en şanlı ve en muhterem bir evladı olan Adudüddевle tarafından inşâ edilmiştir. Adudüddевle bu rasathânenin idaresini meşâhir-i heyet-şinâsândan Ebû Sehl'e tevdi eylemişti. Ebû Sehl rasathâne-i Adudî'de seyyârâtın harekâtına dâir rasadât-ı mühimme icrâ eylemiştir. Rasathâne-i Adudî'den sonra ondan daha parlak diğer rasathâne de Mısır'da tesis edilmişti. Mülûk-ı Fâtımiyye'den Hâkim bi Emrillah zamanında Mısır'da Cebel-i Mukattam üzerinde tesis olunan bu rasathâne müdüriyeti felekiyun-ı İslâmiye' nin en müstehir simâlarından olan İbn Yunus'a tevcih olunmuştu. İbn Yunus'un meşhûr-ı âlem olan zîcî Rasathâne-i Hâkimî de geçirmiş olduğu medid bir devr-i tetebbunun mahsûl-i kıymetdârıdır. Fakat Rasathâne-i Adudî ve Rasathâne-i Hâkimî'nin şaşaa-i şöretleri, medeniyet-i İslâmiye'ye ebed-nümûn bir şeref bahş eden meşhûr Merâğa Rasathânesinin lemeâtı karşısında pek sönük kalmışlardır. Merâğa Rasathânesi Nasirüddin Tûsî'nin tavsiyesiyle Bağdât muharrib-i şehiri Hülâgü tarafından inşâ ve tesis edilmişti. Hülâgü, Bağdât âsâr-ı medeniyyesini yakıp yıktıktan, Bağdât'ın hazain-i irfânıyla Dicle nehrinin rengini siyaha boyadıktan sonra, birçok masraf ihtiyârıyla Merâğa Rasathânesini tesis etmiş, idaresini o asrın ahlâken değil, yalnız ilmen en büyük adamı olan Nasirüddin Tûsî'ye havâle eylemişti.

Nasirüddün'in teşvikiyle Hülâgü rasathâne civarında bir de kütüphâne tesis ederek burayı dört yüz bini mütecâviz âsâr-ı ilmiyye ile doldurmuştu. Nasirüddin Tûsî, erbâb-ı ilm ve irfândan müteşekkil bir akademi teşkil etmiş ve ulûm ve fûnûnun terakkiyâtına pek çok mesâi sarf eylemişti. *Zîc-i İlhanî* Avrupa heyet-i şinâsanının pek ziyâde mazhar-ı takdîr ve sitayişî olmaktadır. Milâdın 1652'inci senesinde Londra'da neşr edilen tûl ve arz cevâdilinin tertibinde Tûsî'nin *Zîc-i İlhanî*'sinden pek çok istifâde edilmiştir.

Tûsî heyete dâir *Mukaddimetün fi'l Heyeti, Cami'ül Hesab fi'l Küreti ve Usturlab, Kitab'ül Mutavassitât bey'n'l Hendesiyyeti ve'l Heyeti*, ünvânları altında bazı âsâr daha yazmıştır. Tûsî büyük bir heyet-i şinâs olduğu kadar da mütefekkir bir hâkim idi. Tasavvuf, felsefe, ilm-i

kelâm ve riyâziyâta ait Arabî ve Fârisî lisanları üzerine birçok telifâtı vardır. Şu kıtasından tasavvuftan vahdet-i mevcut taraftarı olduğu anlaşılıyor:

Tek hakikat hakkın varlığıdır.

O'ndan başka her şey hayaldir.

O'nun dışında gördüğünü sandığın her şey

Şaşı gözün gördüğü ikinci surettir.¹⁵

Merâğa Rasathâne'sinden sonra Semerkant Rasathânesi iştiyhâr eylemiştir. Semerkant Rasathânesi meşhûr Timurlenk hafidi Uluğ Bey tarafından tesis edilmiştir.

Timurlenk hafidi ve Muiniddin Şah-Ruh ferzendi ercümend-i Uluğ Bey, Zîc-i Uluğ'isini Semerkant Rasathânesi'nde tertib ve tanzim eylemişti. Zîc-i Uluğî 1665 senesinde İngiltere'de Oxford şehrinde tab edilmiş olduğu gibi Avrupa lisanlarının birçoğuna da tercüme olunmuştur.

Uluğ Bey zîc'i kadar kıymetdar bir de şâkird yetiştirmiştir. Uluğ Bey'in bir şâkirdi zî-irfânı olan Ali Kuşçu heyet-i şînâsân-ı İslâmîye'nin en meşhûr ve en son simâlarındandır. Ali Kuşçu, üstâd-ı muhtereminin vefatını müteâkib Maveraünnehri terkle Tebriz'e gelerek Uzun Hasan'a intisâb eylemişti. Müşârünileyh tarafından hidmet-i sefâretle dergâh-ı Fatih'e izam edilmiş olduğundan kadir-şînâs Sultân Mehmed kendisini envâi iltifâta mazhar etmiş ve Der-saâdet'te kalması arzusunı izhâr eylemişti. Ali Kuşçu vazife-i sefâretin ifâsını müteâkib İstanbul'a avdet ederek Ayasofya'da tedrisâtla meşgul olmuş ve 879 tarihinde irtihâl eylediğinden Eyüp'e defn edilmiştir. Safahât-ı kamer hakkında Uluğ Bey'e takdim etmiş olduğu risâle ile Fâtih'in Uzun Hasan üzerine olan seferinden Muasker-i Hümayun'la birlikte giderken heyete dâir yazdığı *el Risaletü'l Fethiyye* ünvânlı eseri meşhûrdur.

¹⁵ Farça dörtlüğü Türkçeye çeviren Arş. Gör. Can Kaygın'a teşekkür ederiz.

Endülüs kıtasında da birçok rasathâneler tesis edilmiş olduğu şüphesizdir. Asya ve Afrika'nın havza-i İslâmiyan'a dâhil olan ekser bilâdında ikinci derecede daha birçok rasathâneler tesis olunmuştu. Rasathânelerde icrâ-yı rasadât için mütenevvi birçok âlât istimâl olunurdu. Âlât-i mezkûrenin hemen kısm-i küllisi muhteraât-ı İslâmiye'den idi. Heyet-i şinasan-ı İslâmiye tarafından en ziyâde istimâl edilmiş olan âlet usturlaptır. Usturlab'ın on altı, yirmi kadar envanını ihtiraâ muvaffak olmuşlardı.

İki kevkeb arasındaki budu tayin etmek için Takiyüddin Râsîd tarafından Müşebbehâtü'l bin Nâtık denilen bir âlet icât olunmuştu.

İrtifâ ve semt zâviyelerinin takdîri hususunda istimâl edilen Zât'ül Semt ve Zât'ül İrtifâ âletleri de felekiyun-ı İslâmiye muhtereâtlarındanır.

Meyl-i Şemsin tayini için müstamel olan Zât'ül Evtâr âleti ile irtifa hususunda kullanılan Zât'ül Şebeteyn ve Zât'ül Ceyb âletleri de heyet-i şinasan-ı İslâmiye tarafından keşf edilen usûl-i rasadâta mahsûs olmak üzere ihtira olunmuş bir takım âletlerdir. İlm-i heyete dâir yazılmış olan âsâr-ı İslâmiye'de şu tadâd edilen âletten başka; Halka-ı İtidaliyye ve Zât'ül Halk gibi bazı âletlerin tarifâtına da tesâdüf edebiliriz.

Felekiyun-ı İslâmiye Lübne âleti denilen bir âletle de meyl-i küllî ve ebâd-ı kevakibi takdir ettikleri gibi bilâd ve memâlikin arz derecelerini de bununla tayin edebilirlerdi. İslâm heyet-i şinasları, ilmi heyette pek büyük bir iktidâr ve mahâret göstermişlerdir. Avrupalıların rakkâsı Endülüs felekiyûnundan öğrenmiş oldukları muhakkaktır. İslâmların muhteraâtından olan su saatleri, güneş saatleri ve kum saatlerine dâir daha evvel malumât vermiştik.

Âsâr-ı maziyede ilm-i heyet hususunda hace-i cihân, ulemâ-i İslâmiye'den idi. İbn Ebû Usaybia diyor ki: Efrec Hükümdarı İzor ilm-i heyete ait bazı mesâilin halli için öteye beriye mürâcaat etmiş ve hiçbir taraftan mukni cevap alamamıştı. Nihayet Musul Atabeylerinden Bedreddin Lü'lü nezdine bir memur-ı mahsus göndererek mesâil-i mezkûrenin bir kere de heyet-i şinasan-ı İslâmiye'ye arz edilmesini

iltimâs eylemişti. Bedreddin bu meseleleri hükemâ-i İslâmiye'den Kemâleddin bin Yunus'a göndermiş ve müşârünileyh mesail-i mezkûreyi tamamen hal ve izâha muvaffak olabilmıştır.

Avrupa heyet-şinasanından Arago, D'Alambert, Lorye ve Camille Flammarion gibi zevât, ilm-i heyetin terakkiyât ve tekâmülatı husûsunda cihân-ı ilim-i marifetin felekkiyûn-ı İslâmiye'ye medyûn bulunduğu hissi minnettârının birer tercümân-ı ihtirâmkârı olmuştur.

İlm-i zîce dâir yazılmış olan âsârın en meşhûrları ber-vech-i âtidir:

Esâmi

- 1) Zîc-i İbrahim:
- 2) Zîc-i ibn Hammâd:
- 3) Zîc-i ibn Semh:
- 4) Zîc-i ibn Şâtır:
- 5) Zîc-i ibn Yunus:
- 6) Zîc-i ebû Hanife:
- 7) Zîc-i ebû Maşer:
- 8) Zîc-i Uluğ Bey:
- 9) Zîc-i İlhâni:
- 10) Zîc'ül Ceyş el Hâsib:
- 11) Zîc'ül Zâhir el Senceri:
- 12) Zîc-i Sâbî:
- 13) Zîc'ül Şâmil:

Müellifi

- Ceyb el-Fezzârî
İbn-i Hammad el Endülüsî
İbn-i Semh El Kasım El
Gırnatî
Ali bin İbrahim el Şâtır
Ebû'l Hasen Ali bin Sâid bin
Abdirrahman bin Yunus
Ebû Hanife el Dinaverî
Ebû Maşer Cafer bin
Muhammed bin Ömer el
Belhî
Uluğ Bey
Nasîrüddin Tûsî
Ahmed bin Abdullah el
Mervezi
Ebû'l Feth Abdurrahman
Hâzinî
el Battani
Ebû'l Vefa Muhammed bin
Ahmed el Bûzcânî

14) Zîc'ül Şâhi:	Ali Şah bin Muhammed bin Kâsım
15) Zîc'ül Hâni:	Muhammed Ali Hoca
16) Zîc'ül Şemseddin:	Muhammed bin Muhammed el Halebi
17) Zîc-i Şehriyâr, Zîc'ülŞeyh:	Ebil-Feth Sûfî
18) Zîc'ül-Umde, Zîc'ül-Alâ'î:	Alâüddîn Bâki
19) Zîc-i Ferîdin:	Feridüddin
20) Zîc-i Muhammed:	Muhammed Ebû Bekir el-Fârisî
21) Zîc'ül-Mustalâh:	Muhammed bin Muhammed el-Fâruk
22) Zîc'ül-Muaddel, Zîc'ül-Muğnî, Zîc'ül-Müfred Zîc'ül-Muktebis:	İbn Zerkale
23) Zîc-i Melikşâh:	Ömer Hayyâm
24) Zîc'ül-Ekber el-Hâkimî:	İbni Yunus
25) Zîc'ül-Câmi', Zîc'ül-Bâliğ:	Kiyaküşyar bin Lebban el-Cîlî
26) Zîc-i Hemedânî:	Hasan bin Ahmed
27) Zîc'ül Afak, Zîc fi man'ül ayn:	Taceddin bin Muhammet
28) Zîc'ül Cemâli:	Bedrettin Mahmud Ahmet bin el Âynî
29) Zîc'ül Üstâz:	Cemaleddin Ebû Kâsım
30) Zîc-i Takiyüddin:	Takiyüddin Rasıt

MÜESSESÂT-I FENNİYYEDEN HASTAHÂNELER¹⁶

Ulemâ-yı İslâmiye tarafından fenn-i tıbbâ ne derecelerde ehemmiyet verilmiş olduğu ahlâfa yâdigâr bırakmış oldukları kütüphâneler dolusu âsârın tetkikinden anlaşılabilir. En meşhûr erbâb-ı fen ve hikmetin, terâcim-i ahvâl ve âsârına tahsîs edilen sahifelerin mütâlasasından, bunlardan hemen kısm-ı küllîsinin fenn-i tıpta pek vâsi bir iktidâr, pek derin bir hazâkate mâlik oldukları istidlâl olunabilir.

Etıbbâ-yı İslâmiye tedrisâtlarını bîmâristânlar (hastahâneler) dâhilindeki dershânelerde icrâ ettiklerinden buraları hem hastahâne hem de birer tıp fakültesi halinde idiler. Bu sâyede şâkirdân okudukları nazariyât-ı ilmiyenin bîl- fiil tatbîkât-ı ameliyyesini de görüyorlardı. En meşhûr bilâd-ı İslâmiye’de tesis edilmiş olan hastahânelerin tadâdına şule-i marifetin ilk merkez-i inşâi olan Bağdât’tan başlıyoruz:

Bağdât Bîmâristânları

Bağdât’ta on birinci asr-ı milâdinin başlangıcından itibaren müessesât-ı sıhhiye tesisine başlanılmıştır. Meşhûr Huneyn bin İshâk bu hastahânelerden birinde tederrüs eylemişti. Bağdât’ta ilk bîmâristânın Harun el Reşîd tarafından binâ edildiği mervidir. Fakat gerek Bağdât ve gerek mülhakâtında büyük hastahânelerin inşâsı dördüncü asr-ı hicrîye tesâdüf eder. Filhâkika bu asırda idi ki; Halîfe Muktedir’in vüzerâsından Ali bin İsa Bağdât şehrinde mükemmel bir bîmâristân tesis ederek idâresini meşâhîr-i etıbbâdan Ebû Said Osmân el Dîmeşkî’ye havâle ve hastahânenin her türlü masârifini deruhte eylemişti. Ebû Said Osmân, aynı zamanda Bağdât’ın diğer hastahâneleri ile Mekke ve Medine’deki bîmâristânların da müfettiş-i umûmîliğine tayin edilmişti. Osmân Dîmeşkî’ye meşhûr Sâbit bin Kurra halef olmuştur.

Müşârünileyhin mahdûmu Sinân bin Sâbit pederinin tercüme-i hâline dâir yazdığı eserde Abbâsîler devrinde Bağdât’ta tesis edilen bîmâristân hakkında malûmât-ı mevsûka vermiştir. Sinân bu eserinde diyor ki: “Pederim Sâbit bin Kurra, Halîfe Muktedir tarafından has-

¹⁶ *Sebilürreşâd*, 12 Haziran 1913.

tahâneler ser tabâbetine tayin ve nezâret-i umûmiye de Vezîr Ali bin İsa'ya tevdi edilmişti. Bir sene hastaların miktarı çoğalmış olduğundan vezîr pederime gönderdiği bir tahrîrâtta: Etıbbâ'nın hastaları her gün taht-ı nezârette bulundurarak ağdiye ve ilaçlarını bizzât vermeleri ve tedâvîlerine son derece itinâ etmeleri lüzûmunu işâr etmişti. Pederim derhâl o emirlerin harfiyyen icrâsı esbâbına tevessül etti. Vezîr ikinci bir tahrîrâtla civâr kasaba ve karyelerdeki hastalara bakmak üzere lâzım gelen ilaçları hâmilen seyyâr tabipler izâmını ve bunların müslim ve gayri müslim bütün ahâlîyi tedâviye ihtimâm etmelerini emir buyurdu. Pederim derhâl icâp eden hekimleri bil-intihâb muâllecât-ı lâzıma ile beraber mülhakâta izâm eylemiştir. Hastahânelerin masârifât-ı yevmiyesi Mütevekkilîn vâlidisi tarafından vakf edilmiş olan akârât bedelin-den tesviye edilmekte idi. Hicretin 306'ıncı senesinde pederim Bağdât'ın Sûk-ı Yahya mahallesinde Es-Seyyide Hastahânesi'nin resm-î küşâdını icrâ etti. Buranın masârifâtı için mâhiyye altı yüz dinâr sarf ediliyordu. Yine bu sene esnâsında idi ki; pederim Halife Muktedir'i kendi nâmına bir hastahâne tesisine teşvîk eyledi. Halife pederimin tavsiyesi vechile Bağdât'ın Bâb'ül Şâm cihetinde Bimâristân-ı Muktedirî'yi tesis ve inşâ eyledi. Halife bu hastahânenin masârifine medâr olmak üzere mâhiyye 200 dinâr tahsîs eylemişti"

Yine bu tarihlerde Halife Muktedir'in vüzerâsından İbn'ül Fırat da Bağdât'ta bir bimâristân inşâ eylemiştir.

Mîlâdın 977 tarihinde Bağdât'a giren Âl-i Büveyh'den, Adudüdevle, fûnûn ve sanâyîniin en büyük hâmîlerinden olduğu cihetle her türlü müessesât-ı ilmiyyenin tekessürüne son derece bezl-i mesâî ederdî. Binnisbe kısa olan devr-i şevketi pek çok müessesât-ı nâfia ile pîrâyedârdır. Bu meyânda müşârünileyh tarafından 368 tarihinde Bağdât'ta tesis edilmiş olan Bimâristân-ı Adudî'yi yâd edebiliriz. Bimâristân-ı Adudî'nin Bağdât ahalisine o kadar çok faidesi olmuştur ki; halk bu binâ-yı muazzamın sene-i devriyesine tesâdüf eden günlerde icrâ-yı şâdmânî etmeyi itiyâd etmişlerdi. Adudüdevle meşâhîr-i etıbbâdan bir heyet teşkil ederek bimâristân inşâsına en ziyâde elverişli sıhhi bir mahal tayin edilmesini emr etmiş olduğundan heyet lede't taharrî için Bağdât'ın cihet-i garbiyyesindeki köprü kenarını münâsip görmüşler ve bimâristân burada inşâ olunmuştu.

Hastahâneye yirmi dört kadar tabîp tayin olunmuştu. Ettibâ-yı mezkûre arasında İbrahim bin Bâkûs, Ebû'l Hasan, Ebû Yakup el Ahvâzî, Cibrîl bin Ubeydullah, Ebû'l Hasan Sâbit bin Sinân, Ebû Mansûr Saîd bin Bişr gibi meşâhir de bulunuyordu. Hastahâneye tayin edilen etibbâdan her biri bir nev-i hastalıkta mütehassıs idi. Mürâcaat eden hastalar evvelâ bir heyet tarafından muâyene edilir ve hastalığının nevine göre mütehassısınin dâiresine gönderilirdi. Hastahâne ettıbbâsı meyânında cerrâh, kan alıcı ve çıkıkçılar da mevcût idiler. Beşinci asr-ı hicrîde Bimâristân-ı Adudî ser tabâbetinde bulunan ettıbbâ meyânında meşhûr Saîd bin Hibetullah'ı da görüyoruz. Saîd, Halîfe Muktedî ve Müstazhir'in hizmet-i tabâbetinde bulunmuş ve telifât-ı nâfiyasıyla iştihâr eylemiştir. Saîd'in *El Muknî* ünvânlı kitabı Paris kütüphânesinde mevcut ve 1007. numarada mukayyedir.

Altıncı asırda Mâristân-ı Adudî ettıbbâsı arasında Saîd bin Eserdî, Eminüddeve ibn Tilmiz, İbn'ül Mâristâniyye gibi marûf sîmâlar bulunmuştur.

İbn'ül Mâristâniyye Bağdât tarihine dâir yazdığı *Divân'ül İslâm'ül Âzam* ünvânlı eserine Bimâristân-ı Adudî'nin bir tarihçesini de ilâve eylemiştir.

İbn Tilmiz ise *Akrabâzine* nâmındaki eseriyle müştehirdir. Müşârünileyhin fenne olduğu kadar edebiyata da intisâbı vardır. Şu kıta İbn Tilmiz'e isnâd edilir:

Kalbimin onlara olan özleminden (dolayı) şaşırmanın
Sevgimi de mazur görün.
Yay donuk olmasına rağmen
Oklardan ayrıldığı için inler (durur).¹⁷

Zehebi'nin rivâyetine göre, Mâristân-ı Adudî Hicretin 612. senesine kadar pâyidâr olmuştur. Bağdât hastahânelerinde hastaların maraz ve ahvâl-ı maraziyyelerine dâir bir defter tutulmak itiyâd edilmişti. Defâtir-i mezkûre, teşhis-i emrâz husûsunda şâkirdâna rehberlik vazifesini görürlerdi. Râzî *El Muhib'*inde defâtir-i mezkûreden pek çok bahs etmiştir.

¹⁷ Arapça dörütlüğü Türkçeye çeviren Prof. Dr. Faruk Toprak'a teşekkür ederiz.

Meyyâfârikîn Bimârhânesi

Beşinci asırda Nasturîlerden ve meşâhîr-i etibbâdan Zâhidü'l Ulemâ nâmında bir zât Benî Mervân'dan Nasirüddeve'nin kerîmesinin müptelâ olduğu vahîm bir hastalıktan kurtarmış olduğundan emir, bu hizmetine mükâfâten Irâk-ı Arap'da kâin Meyyâfârikîn'de gayet mükemmel bir hastahâne inşâ ettirmişti. Zâhidü'l Ulemâ, icâp eden her türlü âlet ve muâlecât-ı tıbbiyyeyi burada cem ederek en mükemmel bir hastahâne haline getirmişti. Zâhidü'l Ulemâ, *Kitabü'l Bimaristânât* ünvânıyla hastahânelerden bahis bir de kitap yazmıştır.

İran Taraflarında Tesis Edilen Bimâristânlar

İran'da meşhûr olarak başlıca dört bîmâristân tesis edilmişti. Bunlardan biri Rey'de, diğeri Merv'de üçüncüsü İsfahan'da dördüncüsü ise Şiraz'da idi. Hâkim-i şehîr Râzî'nin vatanı olan Rey şehrindeki hastahâne müşârünileyhin taht-ı nezaretinde teessüs etmişti. Râzî hayatının son zamanlarını bu hastahâne'de tedavi ve tedrisâtla geçirmiştir.

Merv, hastahânesi ser tabâbetinin üçüncü asırda İsa bin Hâssa tarafından işgâl edildiği görülüyor. Şiraz Hastahânesi, Kutbeddin Şîrâzi gibi en hâzık bir tabib yetiştirmekle mümtâzdır.

Suriye'de Müesses Bîmâristânlar

Suriye kıtasının ekser bilâdında büyük büyük bîmâristânlar tesis edilmişti. Bunlar arasında Kudüs-i Şerif Hastahânesi ile Şâm bîmâristânları pek meşhûr idi. Kudüs bîmâristânı en ziyâde Reşidüddin Sûrî'nin ser tabâbeti zamanında iştihâr eylemiştir. Reşidüddin en meşhûr nebâtiyyûn-ı İslâmiye'den idi. Cebel-i Lübnan'ı dâiren medâr doluşarak oralarda yetişen nebâtât hakkında pek çok tettebbuâtta bulunmuştur. Telif ettiği kitabına nebâtât-ı mezkûrenin havâss ve evsâfını yazmış olduğu gibi ayrıca resimlerini de derç eylemiştir. Müşârünileyhin tarih-i irtihâli hicretin 629'uncu senesine müsâdifdir. Hicret-i Nebeviyyenin 625'inci senesinde vefât etmiş olan Yakup bin Seklâb da bir aralık Kudüs hastahânesi ser tabâbetinde bulunmuştu.

Şâm

Âlem-i İslâm'da ilk hastahâne Şâm'da tesis edilmişti. Daha hicretin 88'inci tarihinde Mülûk-ı Emeviye'den Velid bin Abdülmelik Şâm'da bir hastahâne inşâ ederek idâresini birkaç tabibe havâle etmişti. Şâm'da müesses olan bîmâristânlara dâir oldukça fazla malûmât alınabilecek menâbi ve vesâik vardır. Buralarda icrâ-yı tabâbet veya ifâ-yı tedrisâtla meşgul birçok fâzıl simâlar tanıyoruz. Şâm'ın en büyük ve en meşhûr hastahânesi altıncı asr-ı hicrî evâsıtına doğru Mülûk-ı Atabeğân'dan Nureddîn Zengî tarafından inşâ ve tesis edilmiş Bîmâristân-ı Adudî'yi gölgede bırakmıştır.

Nureddîn tarafından tesis edilen bu hastahâneye Büyük Bîmâristân nâmının verilmiş olmasından, Şâm'da ikinci derecede daha başka hastahâneler bulunduğu istidlâl olunabilir. İbnü'l Esîr, Atabeğân tarihinden bahsederken, Nureddîn'in Şâm'dakinden başka daha birçok hastahâneler tesis etmiş olduğunu söylüyor. Yine İbn Esîr'in rivâyetine göre müşârünileyh Nureddîn Zengî; Halep, Hama, Şâm ve sair mahallerde birçok da mekâtîp ve medâris inşâ ve tesis eylemiştir.

Bîmâristân-ı Nureddîn'ne devam eden etibbâ meyânında meşhûr Ebû'l Mecid bin Ebû'l Hâkem gibi eâzımı da görüyoruz. Ebû el Mecid tıp, felsefe, ulûm-ı ri'yâziyye ve hatta musikîde asrının ferîdi olduğundan adâlet, hissi maârifperverî ve kadir-şînâslıkda hakikaten "büyük" vâsfına elyak olan Nureddîn Zengî'nin pek ziyâde mazhar-ı teveccühü oluyordu. Ebû'l Mecid, âlât-ı musikiyeden bir nev-i erganon ihtirâıyla iştihâr eylemiştir.

Ebû'l Mecid, Bîmâristân-ı Kebîr, ser tabâbetinde bulunduğu müddet zarfında hastahânenin, kıymetdâr halılarla mefrûş ve gayet mükemmel ve zengin bir kütüphâneyi muhtevi olan büyük salonunda binlerce ettibbâ ve talebeye ulûm-ı tıbbiyye ve hikemîyye tedris eder ve dersten evvel her gün üç saat kadar kütüphânedeki mütâlaa ile meşgul olurlardı.

Bîmâristân-ı Kebîr ser tabâbeti bir aralık da Mühezibeddin el Dehvâr gibi bir dâhi-yi tıp tarafından işgâl edilmişti. Mühezzeb'in pek külliyyetli servet ve samanı vardı. Vefatında Müdebdeb Konağı mektep

olmak üzere vakf etmiş ve bütün servetini bu mektebin masârifât-ı zaruriyyesine terk eylemişti.

İbn Ebû Usaybia, Mühezibeddin el Dehvâr'dan bahs ederken diyor ki: Müşârünileyh fenn-i tıpta pek derin bir vukûfu, pek büyük bir şöhreti vardır. Mühezibeddin ile birinci tabakada bulunan büyük tabibler sınıfı hitâm bulmuştur. Bîmâristân ser-i tabâbetinde bulunduğu esnâda Ümrân el İsraili ve Radiyüddin el Rahbi gibi meşâhir-i ettıbbâ da kendisine refâkat ediyordu. Bîmâristân bu üç zât devrindeki şöhreti hiçbir vakit bulamamıştır.

Mühezibeddin'den sonra Bîmâristân ser tabâbeti Radiyüddin Rahbi'nin mahdûmu Şerefeddin Rahbi'ye intikâl eylemiştir. Şerefeddin, ümerâ ve mülûkun hidemât-ı hususiyyesine girmekten müctenib olmakla beraber beşeriyete arz-ı hizmetten çekinmemiş, bîmâristân ser tabâbeti ile beraber Mühezibeddin'nin vakf ettiği mektepte icrâ-yı tedrisâta devam etmiştir. Şerefeddin, fizyoloji, (ilm-i menâfi'l Azâ) fenninde cidden mütehasıs idi. *Kitab fî Halk'ıl İnsan* ve *Heyet-i Azâihî ve Menâfiha* ünvânlı eseri pek kıymetdârdır. Müşârünileyh eşâr-ı raki-kasıyla mümtâz idi. Şu beyitler kendisine nispet edilir:

İnsanoğlu daima ölüme sürüklenirken
Kalanlar gidenin durumundan habersiz
Cahilce birbirlerinin kanını dökerken
Hayvandan farksızdırlar.¹⁸

Evvelce Hıristiyan iken evâhir-i ömründe ihtidâ etmiş olan meşâhir-i etıbbâdan Muvafakkaddin bin el Matran ile *Tabakâtül Etıbbâ* müellif-i şehiri İbn Ebû Usaybia'nın ammi Raşiddüdin Ali bin Halife de bir vakitler Bîmâristân-ı Kebîr tabâbetinde bulunmuşlardır. Daha sonra İbn Ebû Usaybia ile Şerefeddin'in biraderi Cemaleddin de Bîmâristân-ı Kebîre devam etmişlerdir.

Bu gibi etıbbâ sayesinde idi ki; yedinci asr-ı hicride Şâm, Kâhire, Bağdât'ın şöhret-i şâyialarını husûfa uğratmıştır.

¹⁸Bu Arapça dörtlüğü Türkçeye çeviren Prof. Dr. Faruk Toprak'a teşekkür ederiz.

SONUÇ

Kitabın yazılış maksadı, Şemseddin Günaltay'ın bilim tarihçiliğimizdeki yerini ve/veya bilim tarihimize katkısını belirlemektir. Burada incelenen bilim tarihi makalelerinden anlaşıldığına göre, Günaltay araştırmacı olmaktan ziyade savunmacı bir anlayışla bilim tarihimize yaklaşmış, profesyonel bilim tarihçisi olmadığından bilim tarihi araştırma yöntemlerini, yani metin çalışmasının gerektirdiği kriterleri kullanmamıştır. Ancak bu haliyle de kendisinden sonra gelen araştırmacıları, örneğin ülkemizde bilim tarihi disiplininin kurumsallaşmasını başlatan Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'yı etkilediği söylenebilir. Çünkü Günaltay'ın I. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu "İslâm medeniyetinde Türklerin Mevkii" başlıklı bildirisinin izlerini Aydın Sayılı'nın "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri"¹⁹ adlı makalesinde görmek mümkündür. Yine, Sayılı'nın "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri"²⁰ ve "Was İbni Sina an Iranian or a Turk"²¹ adlı makalelerinde de Günaltay'dan alıntılar bulunmaktadır.

Günaltay'ın yaşamış olduğu dönem, siyasi ve düşünsel olarak yoğun ve çalkantılı bir zaman dilimini kapsadığından, o da dönemin bu atmosferinden etkilenmiştir. İslâm ıslahatçılarının öncülerinden Cemaleddin Afgani (1838-1897) ve öğrencisi Abduh'un (1845-1905) fikirlerinin etkisiyle Renan'ın (1823-1892), İslâm dininin bilim ve felsefeye müsait olmadığı ve bunların gelişmesine engel olduğuna dair görüşlerine karşı çıkmıştır.

Günaltay'ın fikirlerini etkileyen aydınlardan birisi de Mehmet Akif Ersoy'dur. Çalışmalarında sıklıkla onun şiirlerine yer vererek düşüncelerini açıklamaya çalışmıştır.²² Yine Ziya Gökalp de etkisinde kaldığı kişi-

¹⁹ Aydın Sayılı, "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Erdem*, C 1/ S.1, 1985, s. 169-186.

²⁰ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S. 1, 1963, s. 5-69.

²¹ Aydın Sayılı, "Was İbni Sina an Iranian or a Turk", *Isis*, 1939, Vol. 31/No. 1, 1939, s. 8-24.

²² Mehmed Şemseddin (Günaltay), *Hurafattan Hakikate*, Marifet Yayınları, İstanbul 1997, s. 321.

lerdendir. Onun İslamlaşma, Türkleşme ve Muasırlaşma fikirlerini benimsemiş olduğu görülmektedir.

Osmanlı'nın son zamanları ile Cumhuriyet döneminde yaşamış ve faaliyet göstermiş aydınlarımızdan Şemseddin Günaltay'ın bilim tarihçiliğimize, bu konuda yazmış olduğu makaleler ve sunmuş olduğu bildirilerle dikkati çekmiş olması bakımından katkısı olduğu ve öncülük yaptığı söylenebilir.

SÖZLÜK

A

Âbâ-i kenîse: Kilisenin önde gelenleri.

Âbidât-ı fenniyye: Fen yapıtları.

Âgûş: Kucak.

Ahlâf: Birbirinin yerine geçenler, gelecekler, sonraki kuşaklar.

Ahter: Yıldız.

Ahvâl-ı maraziyye: Hastalık durumları.

Ahz-ı malûmat: Bilgi alan.

Akârât: Gelir sağlayan mallar ve yapılar.

Akide-i asliye: Temel inanç.

Akîm: Kısır, verimsiz.

Akvâm-ı kadime: Kadim milletler, eski milletler.

Alâim-i mütenevvie: Çeşitli izler.

Alel-Umûm: Genellikle.

Âlem-i nâsüt: İnsanlık âlemi.

Âlem-i şühûd: Görülen âlem, bu dünya.

Amâk-ı fezâ: Uçsuz bucaksız derinlik.

Ârâmgâh: Dinlenilecek yer, dinlenme yeri, mezar.

Arz: Enlem.

Âsâr: Eserler, izler, nişâneler, âbideler.

Âsâr-ı müellefe: Telif edilmiş eserler.

Asgar uzviyat-ı hayatiye: En küçük canlı parçası.

Ashâb-ı hüner: Hünerli sahabeler.

Asr-ı hâzır efâzıl: Döneminin önde gelenleri.

Âtıl: Boş faydasız.

Avdet: Geri gelme, dönme.

Ayân-ı rüyet: Açıkça görünen.

B

Badehu: Bundan sonra.

Bâdiye-i vahşet: Vahşet çölü.

Bâlig: Erişmiş, vâsıl olmuş.

Bârân-ı nefrîn: Beddua yağmuru.

Bedbaht: Bahtsız, talihsiz.

Bediâ: Beğenilen, takdir edilen.

Bediâ-i nümâ: Güzellik veren.

Behemehâl: Herhalde, elbette.

Behişt: Cennet.

Berâhîn-i akliyye: Aklî deliller.

Ber-güzide: Seçkin, seçilmiş.

Ber-vech-i âti: Aşağıda olduğu gibi.

Beyhude: Boş yere.

Bezl-i mesâî: Fazla mesai.

Bî hakkın: Hakkıyla.

Bi'l farz: Diyelim ki.

Bihuş: Şaşkın, sersem.

Bî-kerân: Uçsuz, bucaksız.

Bî-kes: Kimsesiz.

Bila-aram: Ara vermeden, aralıksız.

Bilâd-ı İslâmiye: İslâm şehirleri.

Bilâhare: Daha sonra, sonradan.

Bimâristân: Hastahane.

C

Cedy: Oğlak.

Celâlet: Büyüklük, ululuk.

Celb etmek: Çekmek, kendi tarafına çekmek, götürmek.

Cevviye: Arzın etrafındaki boşlukla ilgili.

Cibillet: Huy, fitrat, yaratılış.

Cihân-ı fâniye: Fâni dünya.

Cilvegah-ı şûûnât: Olayların ortaya çıktığı yer.

D

Dâll: Delalet eden, gösteren.

Delv: Kova.

Demevî: Kanla ilgili.

Derç Eylemek: İçine almak, kitaba koymak, katmak.

Dereke: Düşük derece.

Deruhte: Üstüne alma, yüklenme.

Dilruba: Gönül çalan.

Dimağ: Bilinç, şuur.

Duçâr-ı hata: Hataya düşmek.

E

Eazım: Büyükler, ileri gelenler.

Eâzım-ı fuzalâ-yı İslâmiye: Erdemli İslam kişileri.

Ebâd-ı kevakib: Yıldızların uzaklıkları.

Ecille-i fuzalâ: Erdemli büyük kimseler.

Edviye: İlaçlar.

Edyân: Dinler.

Efrâd: Bireyler, fertler.

Eğdiye: Gıdalar.

Eimme: İmam.

Ekâbir: Devletin ileri gelenleri, büyük kimseler.

Elân: Şimdiki, şu anda.

Elvân: Renkler.

Elyak: Lâyık, liyakatli, daha yakışır.

Elyevm: Bugün, bugünkü, şimdi, şu anda.

Emraz-ı ayniyye: Göz hastalıkları.

-Engiz: Koparan, karıştıran.

Ensâl: Nesiller, evlatlar, soylar, sülâleler.

Ensâl-i evveliye: Önceki nesiller.

Ensice: Doku.

Envâi: Çeşitler, türler.

Enzâr-ı harîsâne: İstekli bakışlar.

Erbâb-ı fenn: Fen adamları.

Erbâb-ı zühd: Her türlü nefsanî arzulara karşı koyarak kendini ibadete veren kimseler.

Ervah-ı ecdâd: Ecdâd ruhu.

Esâmi: İsimler.

Esbâb: Sebepler.

Esbâb-ı emrâz: Hastalık sebepleri.

Esrâr-ı mezhebiyye: Mezhep sırları.

Eşkrîz-i teessür: Üzüntüden dolayı akan gözyaşı.

Etıbbâ: Hekimler, doktorlar, tıp ilmini bilenler.

Etıbbâ-yı İslâmiye: Müslüman doktorlar.

Etıbbâ-yı mezkûre: Adı geçen doktorlar.

Evahir: Sonlar, son günler.

Evâsıt: Ortalar, orta zamanlar.

Evkât-ı şeriyye: Şer'i vakitler.

Evsâf: Özellikler, sıfatlar.

F

Fâriğ: Vazgeçme, geri çekilme.

Fart: Çok fazla, aşırı.

Fenayâb: Fena bulan, yok olan.

Fenn-i müspet: Pozitif fenler.

Fennin sâha-ı ıttılâ: Fennin bilgi sahası.

Feyfa-i cehl: Büyük cahillik.

Feyzsiz: Verimsiz.

Feyyaz: Feyiz, bereket, bolluk veren.

Fünûn-ı müspet: Pozitif ilimler.

G

Galebe: Galip gelme, yenme.

Galiz: Çirkin, kaba.

Gavâmız: Anlaşılmaz şeyler, güç şeyler.

Gavr-ı kelâm: Esas söz.

Gencine-i irfân: Bilgi hazinesi.

Gıpta-bahş: Bahş veren, bağışlayan.

Gunûde-i rahmet: Merhum olmuş, ölmüş.

H

Hafid: Torun.

Hakâyık-ı İslâmiye: İslam hakikatleri.

Hâmî-i fenn: Fen sahipleri.

Hamûle-i irfân: Bilgi yükü.

Hârîka-nümâ: Harikalar gösteren.

Hasr etmek: Zaman ayırma, tahsis etme.

Hatâ-ı alûd Hataya bulanmış, hatalı.

Hatt-ı dest: El yazısı.

Hatve: Adım.

Hayat-ı cavidaniyye: Ebedi hayat.

Hayret-bahş: Hayret veren.
 Hazain-i irfân: İrfan hazineleri.
 Hazâkat: Üstatlık, ustalık.
 Hazâkat-ı tıbbiye: Tıp bilginleri.
 Hâzık: Bilgili, usta.
 Hengâm-ı tederrüs: Ders zamanı.
 Heyet-i şînâs: Astronomi bilgini.
 Heyhât: Ne yazık.
 Hıfz: Bellekte tutmak, ezberlemek.
 Hired-fersa: Akıl yorucu, akıl yıpratıcı.
 Hidemât-ı mühimme: Önemli hizmetler.
 Hidmet-i sefâret: Elçilik hizmeti.
 Hikemîyye: Felsefe.
 Himmet: Gayret, çaba.
 Hiss-i bâsâr: Görme duyusu.
 Hiss-i sâmiâ: İşitme duyusu.
 Hitâm: Son, nihayet.
 Hurde-bîni: İnce ufak şeyleri gören, büyüteçler, mikroskoplar.
 Hükemâ: Âlimler, çok bilgili kimseler.
 Hüsn-i tatbîk: Güzel, iyi uygulama.

İ

İfâ: Bir İş Yeline getirme, yapma.
 İhâta: Tam kavrayış, geniş bilgi.
 İhrâz: Alma, kazanma, elde etme.
 İhtirâ: Yeni bir şey bulma.

İhtirâm-kâr: Hürmet gösteren, saygılı.
 İhtiyar-ı hicret: Göç etmeyi seçme.
 İkâd: Yakma, yakılma.
 İktifâ: Yeterli bulma, yetinme.
 İktihâm: Göğüs germe, karşı durma dayanma, katlanma.
 İktisâb: Kazanma, tahsil etme.
 İlcâât: Zorlama, baskı kurma.
 İlcâât-ı muhitiye: Çevre baskısı.
 İlm-i nücûm: Astroloji, yıldız ilmi.
 İlm-i teşrih: Anatomi ilmi.
 İltizam: Gerekli bulma, lüzumlu görme.
 İmrâr: Geçirme.
 İmtidâd: Uzanmak, uzayıp gitmek.
 İndirâs: Kökten yıkılma, eseri kalmayacak şekilde yok olma.
 İnhisâr: Sınırlama, sınırlandırma.
 İntibâh: Uyanış, uyanma.
 İntifâ: Faydalanma, yararlanma.
 İntihâb: Seçme, seçilme.
 İntikâl: Bir yerden bir yere nakletmek.
 İntisâb: Bir kimseye mensup olma, bir yere bağlanma.
 İptidâ: Başlangıç.

İrtifâ: Yükseklik.

İrtihâl: Bir yerden başka yere göçmek.

İsâl-i fikir: Fikir ulaştırmak.

İskât-ı cenin: Çocuk düşürme.

İsnâd: Bir şeyi birisinin yaptığını söyleme.

İstidlâl: Bir delile dayanarak bir şeyden netice çıkarma, delil ile anlama.

İstiğnâ: Aza kanaat etme, yetinme.

İstihşâl: Hâsıl etmek, elde etmek, üretmek.

İstikâmet: Yön, doğrultu.

İstinsah: Çoğaltma, kopya etme, suretini çıkarma.

İşâr: Yazı ile bildirme, haber verme.

İştibâh: Şüphelenme, şüphe etme.

İştihar: Şöhret bulma, ünlenme.

İstimâl: İçine almak, kaplamak.

İthizâzât: Titreşim.

İtiyâd: Alışma, alışkanlık.

İzâc: Yerinden koparma, rahatsız etme.

İzbe: Kuytu.

K

Kadir-şinâs: Kadir bilen, değer bilen.

Kâffe: Hep, bütün, cümleten.

Kamer: Ay.

Karîb: Çok yakın.

Karn: Asır, yüzyıl.

Karye: Köy.

Kasir'ül bâsâr: Miyop.

Kavânîn-i kâinat: Evren kanunları.

Kavs: Yay.

Kedd-i yemin: El emeği.

Kehhâl: Göz hekimi.

Kehhâl-i şehir: Meşhur göz hekimi.

Kesb-ı ittilâ: Bilgi edinme.

Kesb-i vukuf: Vukuf sahibi olma, bilgi edinme.

Kevâkib: Yıldızlar.

Kuşe-i nisyan: Unutma köşesi, unutulmuş yer.

L

Lakayd: Kayıtsız, ilgisiz.

Lâ-yetezelzel: Sarsılmaz, güvenilirdir, devamlı.

Lâ-yuadd: Sayısız, pek çok.

Lede't taharri: Araştırma sırasında.

Lemeât: Parıltılar.

Lem-yezel: Kalıcı, baki.

Lerzedâr: Titremek.

Levâzımât: Gerekli olan, lâzım olan şeyler.

Liyakat: Lâyük olma.

M

Mâad: Hariç, dışında.

Mahdum: Oğul, evlat.

Mahdut: Sınırlı.

Mahfûz: Hıfz olunmuş, saklanmış.

Maişet: Gelir.

Mâlik: Sahip, bir şeye sahip olan.

Malûmât-ı mevsuka: Güvenilir bilgi.

Malûmât-ı muknia: İkna eden, inandırıcı malûmat.

Marûf: Tanınan, Bilinen.

Masârifât-ı yevmiye: Günlük masraflar.

Meccanen: Bedava, ücretsiz.

Medâr: Etrafında dönülen nokta.

Medid: Devamlı, uzun süren.

Medyun: Borçlu.

Mefrûş: Döşenmiş.

Mehd- ârâ-yi: Doğmak, dünyaya gelmek.

Memâlik: Memleket.

Memzûc: Karıştırılmış, karışık.

Menâbi: Menbalar, kaynaklar.

Menâfi: Menfaatler.

Menatık-ı meçhule: Bilinmeyen bölgeler.

Mergûb Rağbet edilmiş, beğenilmiş.

Merih: Mars.

Mesâbe: Derece, menzil, rütbe.

Mesâğ: İzin.

Meskenet: Miskinlik, fakirlik.

Meşâhîr-i etıbbâ: Meşhur doktorlar.

Meşâhîr-i fukahâ: Tanınan bilinen fakihler.

Meşâhîr-i kehhâlîn-İ İslâmiyye: Tanınan göz doktorları.

Meşâkk: Eziyet, Sıkıntı, zahmetler.

Meşâle-i irfan: İrfan meşalesi.

Meşçere: Ağaçlık.

Meşkûk: Şüpheli.

Meşruh: Şerh olunmuş, anlatılmış, açıklanmış.

Mevâni: Engeller, mâniler.

Mevcedâr: Dalgalı.

Mevki-i ihtirâm: Saygın mevkii.

Mevrûsat: Miras kalmış şeyler.

Mevsûk: Sağlam, güvenilir.

Meyân: Orta, ara, aralık.

Mezâhib-i muhtelif: Çeşitli mezhepler.

Mezaya-yı âliyye: Üstün yetenekliler.

Mısbah-ı rehnüma: Yol gösteren meşale.

Mikyas: Ölçü, ölçek.

Muâlleccât-ı lâzıma: Gerekli ilaçlar.

Muâsır: Çağdaş.

Muğfil: Aldatan, iğfal eden.

Muhalled: Dâimi, sürekli olan.

Muhalledât-ı azime: Büyük şahe-serler.

Muharref: Tahrif edilmiş, bozulmuş, değiştirilmiş.

Muharrib: Tahrif eden, yok eden.

Muhassala: Elde edilen netice, sonuç.

Muhteraât-ı İslâmiye: İslam icatları.

Muhteri: İcat eden, ihtira eden.

Mukaddemât-ı ulûm: İlimlere giriş.

Mukarin: Yakın olan, bitişen.

Mukayyed: Kayıtlı.

Mukni: İkna Eden, inandırıcı.

Muktedir: Güçlü becerikli, bir işe gücü yeten.

Munsıfâne: İnsafıca.

Muttasıl: Aralıksız, hiç durmadan.

Muztarr: Çaresiz kalmış, zorunda kalmış, zorlanmış.

Mübeyyen: Meydana çıkarılmış, açıkça söylenmiş.

Müctehid: Gücü yettiği kadar çalışsan.

Müctenib: İctinab eden, çekinen.

Müessesât: Kurumlar.

Müessesât-ı fenniyye: Fen kurumları.

Müessir: Tesirli, etkili.

Müktezâ: Lazım gelen, gereken.

Mülâzemet: Bir işle meşguliyet, bir işe bağlılık.

Mülhakât: Bir merkeze bağlı olan yerler.

Mülhid: Dinden çıkan, dinsiz.

Mündericât: İçindekiler.

Münkasım: Kısım, kısım, bölünen.

Münzeviyâne: İnzivaya, bir köşeye çekilerek.

Mürebbi: Terbiyeci, ders veren, pedegog.

Müsâdif: Rastlayan, tesadüf eden.

Müstaidd: İstîdadlı, kabiliyetli, akıllı, anlayışlı.

Müstamel: Kullanılmış.

Müstelzim: Gereken, gerektiren.

Müsteri: Jüpiter.

Müşârünileyh: Adı geçen, anılan.

Müşfik: Sevecen.

Müşir: Emreden, işaret eden.

Müştehir: İştihar eden, meşhur, şöhret bulan.

Müteaddit: Birçok.

Mütebâhhirin-i ulemâ: Âlimlerin en geniş bilgilileri.

Mütecâviz: Çok fazla.

Mütefennin: Fen adamı.

Mütehassıs: Alanında uzman olan.

Mütemadiyen: Devamlı, sürekli,
 Mütenevvi: Türlü, çeşitli, değişik.
 Mütevaffık: Uyan, uygun olan,
 birbirine uygun olan, tevaffuk
 eden.
 Mütevâtîr: Tevatür eden, ağızdan
 ağıza dolaşan.
 Müzehheb: Tezhib olunmuş, al-
 tın suyuna batırılmış.
 Müzeyyen: Süslenmiş, süslü.

N

Nâ-Kabil: Kabul edilemez.
 Nakisa: Eksiklik kusur.
 Nâ-pezir: Olmaz, kabul etmez.
 Nazariyât: İlmi görüşler, düşü-
 nüşler.
 Nebâtât: Bitki, botanik.
 Nebâtât-ı mezkûre: Adı geçen
 bitkiler.
 Necamet: Neciblik, temiz soylu-
 luk.
 Necm: Yıldız, ahter.
 Nesâyihi: Nasihatler, öğütler.
 Netâyic-i zarûriyye: Zarûri so-
 nuçlar.
 Netice-i müessife: Acı veren üzü-
 cü sonuçlar.
 Nev: Çeşit, Tür.
 Nevvâr: Nurlu, aydınlık, parlak.
 Nısf-ı ahir: Son yarı.
 Nısfunnehâr: Meridyen.

Nisâr: Saçmak, dağıtmak.
 Nüvis: Yazar.

P

Payidar: Sonsuza dek yaşayacak
 olan, ölümsüz.
 Penâh: Sığınacak yer, bir şeyin
 sığınağı.
 Perveriş-yab: Beslenen, terbiye
 gören, yetiştirilen.
 Pesendâne: Beğenmek suretiyle.
 Pister-mevt: Ölüm döşeği.
 Pişgah: Ön.
 Pür-ismet: Çok masum.

R

Rakkâs: Sarkaç.
 Rekz: Dikmek.
 Resânet-i muhâkeme: Sağlam,
 güvenilir akıl yürütme.
 Resm-i küşâd: Resmi açılış.
 Revnakdâr: Parlak.
 Riyâziyât: Matematik.
 Rusûh-pezir: Sağlam Olan.
 Rüsûh-ı yakînî: Sağlam bilgi.
 Rüyet: Görmek, bakmak, araş-
 tırmak, idrak etmek, tefekkür et-
 mek.

S

Sâdegî: Sadelik, süssüzlük.
 Sâha-ı terakki: İlerleme sahası.

Sâika-i cehl: Cehalet sebebiyle.

Sakf: Çatı, tavan.

Sârî illet: Bulaşıcı hastalık.

Sarik: Hırsız.

Sebât-i metânet: Dayanma, vaz-geçmeme.

Sebk: İleri Geçme, ilerleme.

Sebük- mağz: Akılsız.

Seciye: Huy, karakter.

Sefih: Zevk ve eğlenceye düşkün.

Semâhat: Eli açık, cömertlik.

Semerat: Verimler, ürünler, sonuçlar.

Semere: İstenilen sonuç, verim, ürün.

Semt: Yön.

Serâir: Gizli Şeyler, sırlar.

Ser-Bâl: Baş ucu.

Sergüzeşt-i hayat: Hayat maceraları.

Seylâbe: Sel suyu.

Silsile-i makâlat: Bir dizi makale.

Sinîn-i mesai: Senelerce süren mesai.

Sitayiş: Övme.

Sudûr: Göğüs.

Sukût: Sessizlik, susma.

Suûd: Yukarı çıkma, yükselme.

Sütire: Perde, örtü.

Sütredar-ı gencine: Gizli hazine.

Sütûr: Satır.

Ş

Şâdmân: Sevinçli, memnun.

Şâhrâh-ı terakki: Büyük ilerleme.

Şâkird: Talebe, Öğrenci, Çırak.

Şaşaa-dâr: Gösterişli, arlak.

Şaşaa-ı bahş: Parlaklık veren.

Şâyân: Yaraşır, yakışır, değer.

Şâyân-ı takdir: Övgüye değer, lâ-yık.

Şâyân-ı tebcil: Hürmete lâyık, değer.

Şebâbet: Gençlik.

Şehakât-i vâpesini: Son ses, çığ-lık.

Şuâât: Işıklar.

Şule: Alev, ateş alevi.

Şükûfe-zâr: Çiçek yeri, çiçek bahçesi.

Şûmul: Ait olma, kaplama, delalet etme.

T

Taallüm: İlim edinme, öğrenme, ders okuyarak öğrenme.

Tadâd: Sayma, sayı, birer birer söyleme.

Tahrîrât: Yazışma, bir dairece yazılan resmi mektuplar.

Takrir: İfade etme, bildirme.

Tamîk-i nazar: Derin düşünme.

Tanzim: Düzenlemek, tertip etmek.

Tanzir: Benzetme, Benzetilme.

Tarih-i irtihâl: Ölüm tarihi.

Tasrih: Belirtme, Açık açık söyleme.

Tayf-bîn: Işın tayflarını incelemeye yarayan alet, spektroskop.

Tebcil: Yüceltme.

Tecârib: Tecrübeler, denemeler.

Tecelliyât: Yansımalar, görünmeler, belirmeler.

Tecessüs: Anlama merakı, öğrenme isteği, bir şeyin iç yüzünü araştırıp sırrını çözmeye çalışma.

Teclid: Ciltleme, ciltlenme.

Tederrüs: Ders alma, ders olarak okuma.

Tedricen: Derece derece, yavaş yavaş.

Tedrisât: Öğretim.

Tefahhus: Bir meselenin iç yüzünü detaylıca araştırma, inceden inceye araştırma.

Tefekkürat-ı amika: Derin düşünceler.

Tekâmulat: İlerlemeler, evrimler.

Tekarüb: İki şeyin birbirine yakın olma hali.

Tekessür: Sayıca artmak, çoğaltmak.

Tekrîmât: İkram etmeler.

Tenevvür: Aydınlanma.

Terâcim-i ahvâl: Hal tercümeleri, biyografiler.

Terakkiyât-ı ilmiyye: İlmi gelişmeler, ilerlemeler.

Tercüme-i hâl: Biyografi.

Teressüm: Şekillenme.

Teşevvüş: Karışma, karmakarışik olma.

Teşkilât-ı zerreviye: Molekül.

Teşrihât: Açıklamak, tafsilat vermek.

Tetebbuât: Tetkikler, incelemeler, araştırmalar.

Tetkik: İnceleme, araştırma,

Tevafuk: Uyuma, uygun olma.

Tevakki: Sakınma, çekinme, korunma.

Tevârüs: Mirasa konma, birinden diğerine geçme.

Tevbih: Kınama, paylama.

Tevcih: Rütbe, makam verme.

Tevdi: Bırakma, Emanet etme.

Tevkif: Alıkoyma, durdurma, durdurulma.

Tezelzül: Sarsılma, sallanma.

Tufeyliyyât: Kendi başlarına beslenemeyip başkalarının kökleriyle, kanlarıyla beslenen bitkiler, hayvanlar.

Tûl: Boylam.

Tulû: Doğma, doğuş.

Tuyûr: Kuşlar.

Tuyûr-ı câriha: Yırtıcı kuş.

U

Ufûl Etmek: Ölmek.

Ulemâ-yı İslâmiye: İslâm bilginleri.

Unfuvân: Gençlik dönemi.

Usturlâb: Yıldızların Arz'a nazaran yükseklik derecesini bulmaya yarayan alet.

Usûl-ı fıkıh: Fıkıh usûlu, fıkıh metodu.

Utarid: Merkür.

Ü

Üdebâ: Edipler, yazarlar.

V

Vâhayfâ: Ne yazık ki.

Vakûr: Ağırbaşlı, temkinli.

Varta: Uçurum, tehlike.

Vâsi: Açık, geniş, enli, bol.

Vâzih: Açık, meydanda olan.

Vecd-engîz manzaralar: Heyecan verici manzaralar.

Vedia: Emanet, ödünç.

Vesâik: Belgeler.

Vezâif: Vazifeler.

Vüs'at: Genişlik.

Z

Zalâm-engiz: Zulm veren.

Zânû be-zemin-i tebcil: Yere diz çökmek.

Zâviye: Açılı.

Zemin-i müsait: Uygun zemin, uygun koşul.

Zındık: İnançsız.

Zîc: Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvel.

Zî-hayat: Canlı, yaşayan.

Zillet: Aşağılık, hakirlik.

Zîr-i idâre: İderesi altında.

Zirve-yi cebel: Dağın zirvesi.

Ziyâ-yı şems: Güneş ışınları.

Zühal: Satürn.

KAYNAKLAR

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “Fenniyât”, “Fennin Sâha-ı İttılâi”, *Sebilürreşâd*, Cilt 8, Sayı 203, 25 Temmuz 1912, s.400-401.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, Maarif Vekâleti, Türk Tarih Cemiyeti, Ankara 1932.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “Beşinci Asr-ı Hicride Mısır”, *Sebilürreşâd*, Cilt 9, Sayı 234, 06 Mart 1913, s.440-443.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “Gazali”, *Sebilürreşâd*, Cilt 8, Sayı 184, 14 Mart 1912, s.18-19.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “İbn Cezle”, *Sebilürreşâd*, Cilt 8, Sayı 197, 13 Haziran 1912, s.275-277.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “Müessesât-ı İlmiyyeden Kütüphâneler”, *Sebilürreşâd*, Cilt 10, Sayı 245, 22 Mayıs 1913, s.179-182.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “Müessesât-ı İlmiyyeden Rasathâneler”, *Sebilürreşâd*, Cilt 10, Sayı 247, 05 Haziran 1913, s. 209-212.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, “Müessesât-ı Fenniyyeden Hastahâneler”, *Sebilürreşâd*, Cilt 10, Sayı, 248, 12 Haziran 1913, s. 225-227.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, *Sebilürreşâd*, Cilt 8, Sayı 196, 06 Haziran 1912, s.259-260.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm’da Fen ve Felsefe”, *Sebilürreşâd*, Cild 9, Sayı 210, 12 Eylül 1912, s. 22-23.

Günaltay, Mehmet Şemseddin, “İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?”, *II. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

I. Türk Tarih Kongresi, Konferanslar ve Müzakere Zabıtları, Maarif Vekâleti ve Türk Tarih Tetkik Cemiyeti Tarafından Tertip Edilmiştir; Ankara 1937.

İğdemir, Uluğ, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.

T.B.M.M Sicil Arşivi, No 622, Albüm Sıra no:104.

T.B.M.M. Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü, T.B.M.M. Azası, M. Şemseddin'in Dosyası, Tercüme-i Hal Kağıdı Örneği, Dosya No, 622, albüm sr, 104.

DİZİN

A

- Adudüddeve 45, 52
Afet İnan X
Ahmet bin Kesîr Fergani 42
Akrahâzine 53
Ali bin İsa 10, 11, 12, 13, 15, 27,
51, 52
Ali bin Süleymân XIII, 30, 31
Âl-i Büveyh 45, 52
Âl-i Büveyhi 34
Ali Kuşçu 46
Aphrodisias 26
Aristoteles 26
Atatürk X, XI, XIV

B

- Baalbek 36
Bağdât XIII, 15, 16, 34, 35, 37, 38,
39, 42, 44, 45, 51, 52, 53, 56
Batlamyus 26
Bedreddin Lü'lü 47
Ben-i Hafs 35
Beyt'ül Hikme 34
bilim tarihi VII, XIII, XIV
Bîmâristân 52, 53, 55, 56
Birûnî 43
Buzcânî 43

C

- Casiri 35
Cebel-i Mukattam 23, 45
Cemâlettin el Kûfi 10
Cemalüddin İbnü'l Kıftî 38
Conde 39
Cumhuriyet Halk Fırkası IX
Cürcan 2

D

- Darülfünun IX
Dârü'l Hikme 36
Dârü'l-Muallimin-i Aliye IX
Demokrat Parti IX
Dioscorides 26
Divânü'l İslâmü'l Âzam 53
Dîmeşki 51

E

- Ebû Ali Yahya bin İsa 15
Ebû el Hasan Sâid bin Hibetullah
bin el Hüseyin 7
Ebû'l Berakât 9
Ebû'l Ferec 15, 26, 44
Ebû'l Hanife Dineverî 43
Ebû'l Hasan Ali bin Rıdvân bin
Cafer 25
Ebû'l Hüseyin Abdullah bin İsa
13
Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el
Mevsilî XIII, 32
Ebû Maşer Belhî 42
Ebû Muzaffer bin Muarrif 37
Ebû Said Osmân el Dîmeşkî 51
Eflatun 26, 29
El-Âsârü'l-Bâkiye An'îl-Kurûnî'l-
Hâliyeti 43
el Kindi 13
el Me'mûn 42, 44
El Muğni 8, 9
El Muğni fi't Tıp 8
El-Münkız Mine'd – Dalâl 3
El Müntehab 32
El Sadeî 23
Eminüddeve 9, 37, 53

Emir Mahmudi ed Devle Ebû'l

Vefa Mübeşşir bin Fâtik 31

Emir Mübeşşir İbn Fatik 37

Ernst Renan VII

Escorial 13, 39

Escorial Kütüphânesi 13

Etienne Quatremêr 33

Etıbbâ 37, 51, 52, 56, 59

F

Fârâbî 13, 26

Fâs 35

Fazl-ı bin Nevbahtî 34

felsefe 4, 13, 16, 17, 28, 30, 31, 41, 45, 55

Fen XIII, 6, 10, 20, 21, 59, 61, 65

Fenn-i heyet 23

Fihrist 10, 11, 33, 38

Flecher 39

G

Galiene 26

Gazâlî 1

Gâzân Hân 37

Gelenbevi IX

H

Hakem bin Nâsır 35

Hâkim Bi-Emrillah 23

Halep 31, 36, 38, 55

Halife Muktedir 51, 52

Halka-ı İtidaliyye 47

Hama 36, 55

Harezmî 42

Hasan Cemil Çamlıbel XII

Hastahâne 53

Hazinetü'l Etıbbâ 13

Hazinet'ül Kütüp 35

heyet X, 4, 5, 23, 30, 34, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 53

Hintli Şibli Numan Efendi 41

Humus 36

Huneyn bin İshâk 51

Hypocrate 26

İ

İbn Cezle XIII, 9, 10, 15, 16, 17, 37

İbn Ebû Usaybia 38, 56

İbn Ebû Usaybia 47

İbn Ebû Usaybia 11, 32

İbn Ebû Usaybia 10, 26, 31, 32

İbn Fâtik 31, 32

İbn Haldun 35

İbn Heysem 24, 39

İbn Rıdvân XIII, 24, 25, 26, 27, 28

İbn Sinâ 13, 27, 37

İbn Tilmiz 53

İbn Useybia 8, 31

İbn Yunus V, 23, 24, 43, 45

İbn Zühîr 39

İlm-i nücûm 25

Irak 7, 10, 11, 13, 14

İran V, XIII, 54

İsa bin Ali 10, 11, 12, 13

İslâm VII, IX, XI, XII, XIII, XIV, 6, 7, 15, 33, 37, 38, 41, 42, 43, 47, 55, 58

İslâmiyet VII, 3, 4, 16, 17, 42

İttihat IX

İximenes 39

K

Kâhire 25, 26, 33, 42, 56

Kâtip Çelebi 10, 15

Keşf el Zunun 8

Kitab fî Halk'ıl İnsan ve Heyet-i Azâihi ve Menâfiha 56

Kitâb fî'l Tıbb 32

Kitâb Muhtâr'ül Hikem ve Me-hâsin'ül Kelim 32

Kitâb'ül Bidaye fî'l Mantık 32

Kitâb'ül Hükemâ 15

Kurtuba 34, 35

Kütüphâneler XIII, 33, 69

L

Leid 39
Lêon Africain 35
Lübne 47

M

Mağrib 35
Marâkeş 35
Mâristân-ı Adudî 53
Me'mun 34
Me'mûn 42, 44
Merâga 34, 43, 45, 46
Meyyâfârikîn 54
Midilli IX
mikroskoplar 21, 60
Minhâc 15
Mısır V, XIII, 23, 24, 27, 30, 31,
32, 35, 36, 38, 43, 45
Mucemül' Buldan 36
Muhammed bin Musa el Harezmi
34
Muhammed Fezari 42
Mühezibeddin el Dehvâr 55, 56
Muktedî bi Emrillah 8, 15
Mülûk-i Fatîmiyye 23
Mülûk-ı Emeviyye 35
Mülûk-ı Fâtîmiye 35
Musa biraderler 42, 44
Müşebbehât'ül bin Nâtık 47
Mustafa Kemal XI
Mustazhir Billah 8
Mütefennin 6, 17
Muvaffak ibn Mutrân 37

N

Nasîrüddin Tûsî 43, 48
Nasirüddün Tûsi 34
Necmeddin Kazvini 43
Nişâbur 35, 38

Nureddîn Zengî 36, 55
Nûru'l- Uyûn 32

O

Orbiase 26
Osmanlı IX
Oxford 39, 46

P

Paule d'egine 26
Petelome 26
Platon 26

R

Rasathâneler XIII, 41, 42, 44
Râzî 13, 26, 27, 29, 30, 53, 54
Râzkânî 2
Resâil-i Şibli 41
Riyâziyyât 30
Röntgen 20
Rufus 26

S-Ş

Sâbit bin Kurra 51
Sebilürreşad IX, 1, 6, 10, 15, 19,
23, 33, 41, 51
Sebilürreşad XIII
Sehl ibn Bîşr 42
Şems 14, 42
Sinân bin Sâbit 51
Sind Hind 42
Sırat-ı Müstakim XIII
Spektroskop 20
Süleymaniye Medresesi IX
Suriye V, XIII, 36, 38, 54
Şâm V, XIII, 36, 44, 52, 54, 55, 56

T

- Tabakat'ül Etıbbâ 38
 Takiyüddin Râsıd 47
 Takrîrâtü'l Kehhâlin 10
 tayf-bîn 20
 Teceddüt Fırkası IX
 Teleskoplar 21
 Telhis el Nizam 8
 Tellü'l Kütüb 36
 Terâcim-i ahvâl 10, 15, 30, 41, 51
 Teracimü'l Hükemâ 38
 Terâcimü'l Hükemâ 36, 38
 Terakki 11, 19, 21, 43, 64
 Terakki IX
 Trablusşâm 38
 Türk Ocakları X
 Türk Tarih Kurumu VII, X, XI,
 XII
 Türk Tarih Tezi XIV

U

- Uluğ Bey 46, 48
 Ulûm-ı riyâziyye 31, 55
 Uyun'ül Enba fi Tabakat'il Etıbbâ
 38

V

- Viyana 39

Y

- Yahya bin ebû Mansûr Mevsuli
 34
 Yakup bin Seklâb 54
 Yâkût el-Hamevî 36

Z

- Zâtü'l Evtâr 47
 Zât'ül Halk 47

- Zâtü'l İrtifâ 47
 Zâtü'l Semt 47
 Zîc 23, 43, 45, 46, 48, 49, 69
 Zîc'ül Hâkimî 23

T. B. M. M.

Üyelerine mahsus

Dönem VIII

Sicil No.

Defter No.

Zarf No.

622

1002

55

Sivas

Milletvekili

Jemsettin Günaltay

Mehmet Şemseddin Günaltay

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Türk Tarih Kurumunun yirmi yıl başkanlığını sürdürmüş olan Mehmet Şemseddin Günaltay'ın (1883-1961) *Sebilürreşad* dergisinde yayınlanan Orta Çağ İslâm bilimiyle ilgili makalelerinin transliterasyonundan oluşan bu kitabın önemi, yazarın İslâm'ın terakkiye mâni olmadığını kanıtlamak maksadıyla kaleme almış olduğu yazılarını Türk okuyucularına sunmak ve değerlendirmektir. Bilindiği gibi Fransız tarihçi ve düşünürü Ernst Renan, 1883 yılında Sorbonne'da verdiği "İslâm ve Bilim" başlıklı konferansında İslâm dininin terakkiye mâni olduğunu ileri sürmüştü. Bu konferanstan sonra İslâm ülkelerinde uyanan tepki ve bu konferansa yönelik reddiyeler bağlamında değerlendirilebilecek pek çok çalışma yapılmış ve yazılmıştır. Bu ortamda ortaya çıkan İslâmcılık akımına göre İslâmiyet, bilime ve yeniliklere açık bir dindir; Batı'nın Müslümanlara üstünlüğünün sebebi İslâm'ın terakkiye mâni olması değildir. Bunun başka sebepleri vardır. Kurtuluş için Batı'nın bilim ve tekniği alınmalı, fakat kültürü taklit edilmemelidir. Bu akım ülkemizde II. Abdülhamit tarafından desteklenmiş, özellikle 1908'den sonra daha da gelişmiştir. Şu hâlde Mehmet Şemseddin Günaltay'ın burada transliterasyonu verilen makalelerini de İslâmcılık akımı içinde değerlendirmekte beis görmemekteyiz. Makalelerin yayın tarihleri, konuları ve üslubu da bunu desteklemektedir.

ISBN:978-975-17-4504-0

Fiyatı: 35,00 TL